

על תרבות ועוני בחברה החרדית

היבטים שונים של עוני בחברה החרדית

ניצה (קלינר) קסיר

אסף צחור-שי

יוני 2017

ניצה (קלינר) קסיר היא עמיתה בכירה במכון החרדי למחקרי מדיניות, כיהנה כחוקרת בכירה בבנק ישראל. היא הקימה את יחידת שוק העבודה ויחידת מדיניות הרווחה בבנק ישראל ואף עמדה בראשן. מחקריה לאורך השנים מתמקדים בתחומי העוני והתעסוקה, חלקם במשותף עם קרנית פלוג ודניאל גוטליב. קסיר פועלת בהתנדבות במסגרות שונות לקידום נושאים חברתיים ולסיוע לשכבות חלשות. במהלך השנים כיהנה כחברה בוועדות ממשלתיות שעסקו בנושא העוני, ואף עמדה בראש ועדת המשנה "כלכלה ותעסוקה" של הוועדה למלחמה בעוני בישראל (ועדת אלאלוף). כמו כן הייתה חברה בצוות יוגב לצמצום ממדי העוני, בוועדת בכר לטיפול בעוני, בוועדת האג'נדה, בשתי ועדות יצחקי לבחינת מדדי העוני ובוועדות נוספות. קסיר הכינה עם גוטליב את האסטרטגיה לטיפול בעוני מטעם בנק ישראל, תכנית שהוגשה לראש הממשלה ולנשיא המדינה והייתה תשתית לתכניות רבות לטיפול בעוני שיושמו בעשור הראשון של שנות האלפיים.

אסף צחור-שי הוא חוקר במכון החרדי למחקרי מדיניות, בוגר תואר ראשון בתכנית פכ"מ (פילוסופיה, כלכלה, מדע המדינה) באוניברסיטה העברית ותלמיד לתואר שני בתכנית המצטיינים במדיניות ציבורית וכלכלה באוניברסיטה העברית. בעברו עוזר מחקר בחטיבת המחקר בבנק ישראל. בעל רקע עשיר בעבודה עם נוער במסגרות חינוך פורמליות ובלתי פורמליות ובעיסוק בנושאים חברתיים שונים, ביניהם זכויות עובדים ונוער בסיכון.

המכון החרדי למחקרי מדיניות נוסד בשנת 2014 במטרה לקדם מדיניות מקצועית מבוססת מחקר בסוגיות אזרחיות הנוגעות למפגש שבין הציבור החרדי והחברה הישראלית. המכון פועל על מנת להתמודד עם האתגרים העומדים בפני החברה הישראלית ולענות על הצורך בהצגה ובניתוח של הנתונים והידע הנדרשים בקביעת מדיניות, על מנת לסייע בעיצוב כלים ואסטרטגיות פעולה למען החברה החרדית והחברה כולה. המכון מבקש להוות כתובת בתחום ידע זה בעבור מקבלי החלטות, גורמים מקצועיים וגופים פילנתרופיים הפוגשים באתגרים אלה מתוקף עיסוקם, ולפעול מולם כגורם מקצועי מוביל.

על תרבות ועוני בחברה החרדית

היבטים שונים של עוני בחברה החרדית

ניצה (קלינר) קסיר
אסף צחור-שי

תקציר

שיעור העוני בחברה החרדית בישראל, על פי המדד הרשמי של המוסד לביטוח לאומי, גבוה ועומד על יותר מחמישים אחוזים. מדד העוני הרשמי מציג היבט אחד בלבד של העוני, שאינו בהכרח משקף תפיסת עוני או רמת רווחה נמוכה. האמור נכון בכל אוכלוסייה, אך על אחת כמה וכמה כשמדובר בחברה סגורה בעלת מאפיינים ייחודיים – דמוגרפיים, תרבותיים ועוד. מאמר זה בוחן היבטים שונים של עוני בחברה החרדית ומתמקד בעוני מנקודת מבטה של החברה החרדית – כולל בחינה של מדד עוני יחסי שנקודת הייחוס שלו היא החברה החרדית – ובדרכי ההתמודדות שלה עם רמת הכנסות נמוכה.

בחינת העוני וגורמיו חשובה לצורך מיקוד מדיניות למיגור העוני בדרך שלא תסתור את התרבות של החברה החרדית, ותאפשר לשפר את מצבם הכלכלי של החרדים תוך הגדלת עצמאותם הכלכלית, וכך גם לשפר את רווחתה של כלל האוכלוסייה.

Culture and Poverty in Haredi Society

Aspects of Poverty in Haredi Society

Nitsa (Kaliner) Kasir

Assaf Tsachor-Shai

Abstract

This article examines various aspects of poverty in the haredi community, to help formulate policy aimed at reducing poverty and increasing well-being among haredim. The study extensively surveys the incidence of poverty in the haredi sector and its causes, and offers different perspectives on poverty, focusing on the haredi community's viewpoint. The article also examines how this sector copes with poverty and the low level of income.

The relative poverty rate in Israel, according to the official relative index, stands at 21.7% and is the highest among OECD countries. Among the haredi population, which constitutes 11% of Israel's population, the poverty rate is more than 50% and is one of the causes of the country's high poverty rate. Moreover, poverty rates in the haredi community have increased over the years, with a rise from 38% in 1998 to between 50-60% in the last decade. As the data indicate, poverty in this population group is deep-seated and ongoing.

The findings emerging from an econometric analysis using Logit regression show that the main causes of poverty in the haredi community are small number of breadwinners in the household, high number of children, and low level of education that is relevant to the labor market. These factors are influenced by core values of haredi society which engender different priorities than those of general society, such as choosing Torah study over other studies and work, and having larger families – as large as possible. These choices made by the haredi family increase its well-being, though at the expense of a proper income. Indeed, an examination of the general level of satisfaction with life among haredim indicates a high level of satisfaction, which is not dependent on level of income.

Poverty is a multidimensional phenomenon often characterized not only by financial constraints but by poor health and lower investment in education, and is usually accompanied by negative social and psychological consequences. However, poverty in the haredi community, which is mostly poverty by choice, is not characterized by low levels of education and health and does not bring with it additional negative consequences.

In addition, the official poverty index does not necessarily reflect an inability to provide for basic needs, a low level of well-being, or the community's perception of poverty. This is true in every population, but even more so when it comes to a closed community with unique characteristics – demographic, cultural, religious and so on – such as the haredi community. An examination of relative poverty in the haredi community, where the point of reference is the haredi community itself, shows that the poverty rate in the community is much lower than that calculated in comparison to society as a whole, and stands at 18.3% – only six percentage points higher than that of non-haredi Jewish society.

Moreover, the haredi community has several ways of coping with the low level of income: mutual assistance with money and goods, volunteerism and mutual aid, and interest-free loans. This is in addition to transfer payments received from the government as well as from private individuals and organizations in Israel and abroad. In addition, the level of expenditure in haredi households is lower due to, among other things, a lower consumption of luxury goods, lower prices which reflect a different equilibrium between supply and demand, and collective buying at cheap prices.

In light of the different perspectives on poverty examined in this study, it is not surprising to find that, when factoring in individual preferences and communal coping strategies, the sense of poverty is not so high in the haredi community, and is similar to that of the non-haredi Jewish population.

The study's findings indicate that the scope of poverty in the haredi community is much smaller than what emerges from the official poverty index. These findings raise a number of issues, notably the level of commitment and responsibility of the government and of society to address the issue of poverty in a community that has chosen such a way of life, on the one hand; and the State's moral right to intervene in what might be termed a paternalistic fashion, in order to change the economic situation of a community that chose to live like this, on the other.

However, although many haredi households choose a life of economic restriction which results in poverty, this choice sometimes reflects a desire to meet the standards of the surrounding community and to belong to it, not necessarily a desire to live a life of poverty. Moreover, sometimes it is not a choice made independently, such as in the case of children.

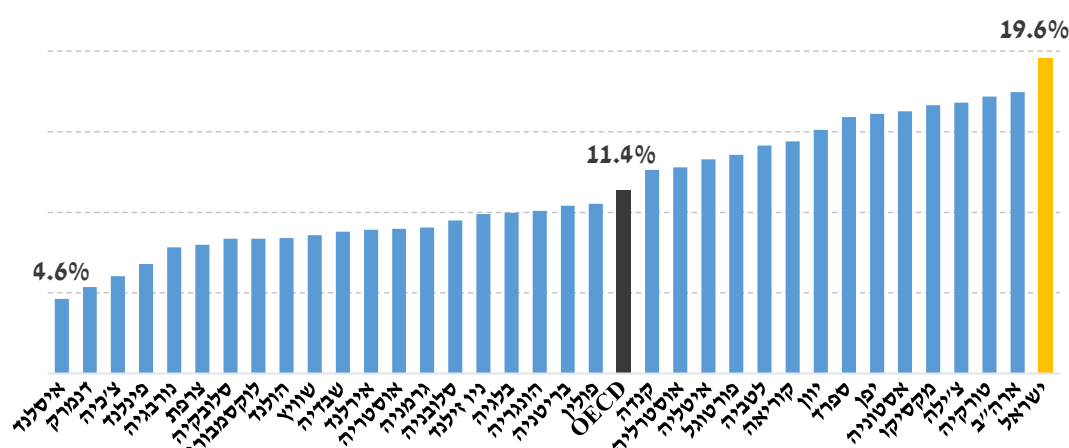
The study shows that it is very important that the solutions to mitigate poverty in haredi society take into account the many facets of poverty in the community and its unique characteristics. Policy measures must be culturally oriented, as it is not possible to assist a population group in contravention of its belief system and culture.

א. הקדמה

שיעור העוני בישראל, העומד נכון לשנת 2015 על 21.7 אחוזים מהאוכלוסייה¹, הוא הגבוה ביותר בקרב המדינות המפותחות (תרשים 1). אולם התמונה העגומה העולה מהשוואה הבין-לאומית אינה מתארת במלואה את בעיית העוני בישראל ואת עוצמתה. החברה הישראלית מורכבת מאוכלוסיות השונות במאפייניהן הדמוגרפיים, ההשכלתיים והתעסוקתיים, ואוכלוסיות אלה שונות מאוד זו מזו במצב הכלכלי של חבריהן ובשיעורי העוני בקרבן. אחת האוכלוסיות העניות ביותר בישראל היא החברה החרדית, ושיעור העוני בקרבה עמד בשנת 2015 על 52.4 אחוזים (תרשים 2).²

נוסף על השיעור הגבוה של העניים בציבור החרדי, אשר גדל מ-38 אחוזים ב-1998 לכ-50–60 אחוזים בעשור האחרון³, העוני בקרב ציבור זה הוא מתמשך ופרמננטי. לא זו אף זו, עוצמת העוני בקרב החרדים העניים גבוהה יחסית – הפער הממוצע בין ההכנסה הפנויה של משק בית עני לקו העוני ("פער ההכנסות") עומד בציבור החרדי על כ-36 אחוזים בהשוואה לכ-30 אחוזים בציבור היהודי שאינו חרדי (תרשים 2). פער זה בעוצמת העוני משמעו כי ההכנסה החודשית הממוצעת של משק בית חרדי הנמצא מתחת לקו העוני נמוכה ב-400–600 ש"ח מזו של משק בית יהודי שאינו חרדי הנמצא מתחת לקו העוני⁴.

תרשים 1
תחולת העוני היחסי במדינות ה-OECD, נפשות*

מקור: OECD Society at a Glance 2016 ועיבודים לסקר הוצאות משקי בית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2015.
* עוני לפי הכנסה פנויה. מחושב לפי סולם השקילות שבשימוש ה-OECD (שורש מספר הנפשות). הנתונים מתייחסים לשנים שונות בטווח השנים 2012–2014, ובישראל הנתון הוא לשנת 2015.

¹ תחולת העוני לפי סולם השקילות שבשימוש ב-OECD היא 19.6 אחוזים (ראו אנדבלד, ברק, גוטליב והלר, 2016). סולם זה מגלם יתרון רב יותר לגודל מאשר הסולם שבו נעשה שימוש במדד הרשמי בישראל המחושב במוסד לביטוח לאומי.

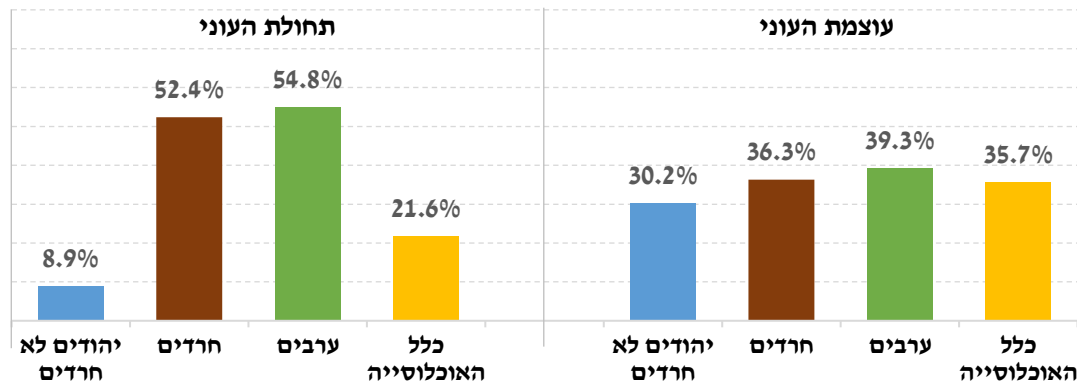
² במחקרים העוסקים בחקר החברה החרדית מתחבטים רבות בשאלת ההגדרה של "חרדי" ובסוגיית זיהוי החרדים בסקרים השונים. בעבודה זו בחרנו להשתמש בהגדרה העצמית, אלא אם כן נכתב אחרת, וזיהינו חרדים כיהודים החיים במשקי בית שהעידו על עצמם כמקיימים אורח חיים חרדי מבחינה דתית.

³ עד שנת 2014 לא נכללה בסקרי ההוצאות (ובסקרי ההכנסות) של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שאלה על הגדרת רמת דתיות. לפיכך, כדי לבחון את תחולת העוני לאורך שנים הגדרנו חרדים כאנשים החיים במשקי בית שבהם מקום לימודי האחרון של לפחות אחד מבני משק הבית היה ישיבה ("ישיטת בית הספר האחרון"). נציין כי על פי נתוני 2014 ו-2015, הפערים בין שיעורי העוני בחברה החרדית לפי שתי ההגדרות קטנים יחסית.

⁴ עיבודים מסקרי הוצאות משקי בית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנים 2014 ו-2015.

תרשים 2

תחולת העוני היחסי ועוצמת (עומק) העוני* היחסי, נפשות לפי קבוצת אוכלוסייה, שנת 2015

מקור: עיבודים לסקר הוצאות משקי בית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2015.
* כפי שנמדד לפי "פערי ההכנסות" – הפער הממוצע בין ההכנסה הפנויה של משק בית עני לקו העוני, יחסית לקו העוני.

בין הכלים החשובים והמרכזיים לסיוע לאוכלוסייה ענייה (ולצמצום אי-השוויון) מצויים המיסוי הפרוגרסיבי ומערכת תשלומי ההעברה⁵. בחינה של העוני בחברה החרדית מעלה כי שיעור העוני לפי ההכנסה הכלכלית (מעבודה ומהון), לפני מיסים ישירים ותשלומי העברה, עמד בשנת 2015 על כ-60 אחוזים. חישוב זה מספק תמונה של ממדי העוני ללא התערבות המדינה. נכון לשנת 2015, תשלומי ההעברה והמיסים צמצמו את היקף העוני בחברה החרדית בכ-13 אחוזים. ואולם, כאמור, גם לאחר התערבות הממשלה דרך תמיכות כספיות, כתשלומים לאברכים וקצבאות ילדים, שיעורי העוני ("עוני מהכנסה פנויה") בחברה החרדית עדיין גבוהים מ-50 אחוזים.

מאז ומתמיד תפס העוני מקום בשיח הציבורי. לצד חקר הסיבות לעוני והדרכים להתמודדות עמו, הספרות הכלכלית-חברתית עוסקת רבות גם בהגדרות ובמשמעויות של העוני. עוני מתאר מצב של רווחה נמוכה, אך מהי אותה רמת רווחה נמוכה? מה מגדיר את האדם כעני – האם רמת ההכנסה שלו, כמות המשאבים העומדת לרשותו, רמת הצריכה, ההכנסה הפוטנציאלית⁶, רמת התועלת שלו או אולי תחושתו הסובייקטיבית⁷? לשאלות אלו אין תשובה חד-משמעית.

דיון בשאלות הללו התקיים כבר במדרשי חז"ל, במשנה ובתלמודים שהזכירו הגדרות שונות לקו העוני, שבעזרתן נקבע אם אדם נחשב לעני. הגדרות אלה התפתחו והשתנו עם השנים. כך, למשל, במשנה נקבע קו העוני לפי סכום כסף קבוע, וב"טור", שעליו מתבסס בין היתר "שולחן ערוך", נקבע קו העוני לפי היכולת להתפרנס ולא לפי סכום אבסולוטי⁸.

מדד העוני הנהוג כיום בישראל הוא אובייקטיבי, יחסי לכלל האוכלוסייה ומבוסס על רמת ההכנסות. כאמור, מדד זה מצייר תמונה קודרת מאוד של מצב העוני בקרב החרדים. המורכבות הרבה של הגדרת העוני, בפרט כשמדובר בחברה עם מאפיינים תרבותיים ייחודיים, מעלה את השאלה – הכצעקתה? במאמר זה נעמיק בנושא העוני בחברה החרדית, נבחן את הגורמים

⁵ לצד תרומתם החשובה של תשלומי ההעברה לחילוף מעוני גלום בהם תמריץ שלילי לתעסוקה. משכך, בקרב חלק מהעניים בחברה הם גורמים להגדלת התלות בהכנסות שלא מעבודה (במערכת הרווחה) ולהשארם מתחת לקו העוני. על הקשר שבין מערכת הקצבאות לתעסוקה ועוני ראו גם ברנרד, פלד-לוי וקסיר (קלינר), 2002; Flug and Kasir, (Kalinier), 2006.

⁶ ראו למשל 1992, Sen.

⁷ ראו גם אחדות, 2007.

⁸ להרחבה ראו הלינגר, 1999.

המרכזיים לעוני (לפי ההגדרה הרשמית) ואת מקורם, ונכמת את השפעתם על העוני על פי המתודולוגיה במחקריהן של פלוג וקסיר (קלינר)⁹. בהמשך המאמר נבחן את העוני בקרב החברה החרדית גם באמצעות מדדים נוספים ודרך משקפי החברה החרדית.

מטרת המאמר היא הצגת תמונה מקיפה של מצב העוני בחברה החרדית ושל דרכי התמודדותה עם רמת ההכנסות הנמוכה. רק הבנה מעמיקה של כלל רובדי העוני בחברה החרדית תאפשר לעצב צעדי מדיניות הולמים המביאים בחשבון את המאפיינים התרבותיים שלה. תובנות אלה בנוגע לרבדים השונים של העוני חשובות כדי לסייע לשיפור מצבה הכלכלי, תוך התחשבות בצורכי החברה הישראלית כולה¹⁰.

ב. הסיבות לשיעורי העוני הגבוהים בחברה החרדית

שיעורי העוני הגבוהים בציבור החרדי הם תולדה של כמה גורמים, והמרכזי ביניהם מקורו בשוק העבודה: שיעור התעסוקה בקרב הגברים החרדים, העומד על כחמישים אחוזים, נמוך מהותית ביחס לכלל האוכלוסייה ומשום כך במשקי בית רבים יש מפרנס יחיד, לרוב אם המשפחה. נוסף על כך, המפרנסים במשקי הבית החרדיים משתכרים בממוצע שכר שעת נמוך יותר מהמפרנסים במשקי בית יהודיים שאינם חרדיים, ואף שיעור העובדים בהיקף משרה חלקי גבוה יחסית¹¹. השכר הנמוך הוא, בין היתר, תוצאה של מחסור בהשכלה רלבנטית לשוק העבודה – בעיקר בקרב הגברים אך במידה מסוימת גם בקרב הנשים. לתוכני הלימוד במערכת החינוך החרדית חשיבות תרבותית ודתית רבה בתוך החברה החרדית, אך הם אינם מכוונים אל שוק העבודה¹².

יתר על כן, מספר הילדים הממוצע במשק בית חרדי גדול מאשר במשק בית יהודי שאינו חרדי, ומכאן שההכנסה של משק הבית החרדי אמורה לכלכל מספר גדול יותר של נפשות. הצירוף של הכנסה נמוכה של משק הבית¹³ ומספר הנפשות הגדול מביא לשיעורי העוני הגבוהים בחברה החרדית¹⁴.

חשיבותם של הגורמים שפורטו לעיל מקבלת תמיכה בניתוח אקונומטרי, בעזרת הרצת רגרסיית Logit אשר בוחנת את השפעתם של מאפיינים שונים על ההסתברות של משק הבית להימצא מתחת לקו העוני¹⁵. יחס ההסתברויות המחושב מתוך הרגרסיה מבטא פי כמה גדולה ההסתברות של משק בית להיות עני מההסתברות שלו שלא להיות עני, בהינתן תכונות מסוימות¹⁶. ניתוח הסתברותי זה בוחן את התרומה השולית של כל תכונה להסתברות להיות עני, ומכאן חשיבותו.

תוצאות הרגרסיות שהורצו על אוכלוסיית החרדים ועל אוכלוסיית היהודים שאינם חרדים מפורטות בלוח 1. ברגרסיות המוצגות בלוח המשתנים המסבירים היו מאפיינים דמוגרפיים

⁹ ראו למשל פלוג וקסיר (קלינר), 2001.

¹⁰ ראו קסיר (קלינר), 2017א.

¹¹ ראו גם קסיר (קלינר), 2016.

¹² ראו גם דהן, Berman and Klinov, 1997; 1998.

¹³ ראו גם מלאך, כהן וזיכרמן, 2016; Flug and Kasir (Kalinov), 2003.

¹⁴ ראו גם גוטליב וקסיר (קלינר), 2004; 2008; גוטליב, 2007ב; לוין, 2009; תמיר, 2010; דהן, 2012; דוח העוני, שנים שונות.

¹⁵ מודל רגרסיה זה מתבסס על המתודולוגיה במחקרים של פלוג וקסיר (קלינר), 2001 ו- Flug and Kasir (Kalinov), 2003.

¹⁶ יחס ההסתברויות מוגדר כהסתברות להימצא מתחת לקו העוני יחסית להסתברות להימצא מעל קו העוני, בעבור ההשפעה של כל משתנה (כלומר יחסית ליחס ההסתברויות של הערך של המשתנה שאליו משווים), כשיתר המשתנים קבועים. יחס ההסתברויות 1 משמעו הסתברות שווה של משק הבית להיות מתחת לקו העוני או מעליו; יחס ההסתברויות גדול מ-1 משמעו הסתברות גדולה יותר להיות מתחת לקו העוני; יחס קטן מ-1 – הסתברות נמוכה יותר להיות מתחת לקו העוני.

ואחרים – כמו השכלה, משלח יד, מצב משפחתי, מספר ילדים, גיל ואזור מגורים. לכל קבוצת אוכלוסייה מוצגות שתי גרסאות של רגרסיה, והגרסה השנייה (רגרסיות (2) ו-(4), בלוח) כללה נוסף על המשתנים שהוזכרו לעיל גם משתנה של מספר המפרנסים במשק הבית. הנחת המוצא של גרסה זו היא שמספר המפרנסים הוא משתנה שנקבע בתחילת התקופה, ולכן אפשר להתייחס אליו לצורכי הרגרסיה כאל משתנה אקסוגני. ראוי לשים לב שגם רגרסיות (1) ו-(3) כוללות בעקיפין את ההשפעה של מספר המפרנסים, דרך ההשפעה של משתנים אחרים כמצב משפחתי וכהשכלה על העוני; משתנים אלה קובעים בין היתר גם את מספר המפרנסים במשק הבית.

ממצאי הרגרסיה מעלים כי מספר המפרנסים הוא משתנה מרכזי המשפיע על ההסתברות להימצא מתחת לקו העוני. ככל שגדל מספר המפרנסים פוחתת באופן חד ההסתברות להיות עני. קיומו של מפרנס אחד במשק בית חרדי מקטין את יחס ההסתברות פי 2.5 וקיומם של שני מפרנסים ויותר מקטין את יחס ההסתברות פי 11.6, בהשוואה למשק בית חרדי ללא מפרנסים. מאחר שבמשק בית חרדי יש מיעוט מפרנסים (לוח 2), גורם זה משפיע מאוד על שיעורי העוני בחברה החרדית.

לרמת ההשכלה יש השפעה על העוני הן דרך ההשפעה על הסיכויים למצוא עבודה והן דרך ההשפעה על רמת השכר של המועסקים. שכרם של חרדים נמוך יותר משל יהודים שאינם חרדים – בכ-44 אחוזים בממוצע בקרב גברים ובכ-34 אחוזים בממוצע בקרב נשים¹⁷. פערי השכר מושפעים, בין היתר, מההשכלה הגבוהה המסייעת להגדיל את פוטנציאל ההשתכרות ומתוכני הלימוד במערכות החינוך החרדיות, המתמקדות בהשכלה תורנית שאינה רלבנטית להשתלבות בשוק העבודה¹⁸. ממצאי הרגרסיה מעלים כי גידול במספר שנות הלימודים מקטין את ההסתברות להיות עני, אך השפעה זו מובהקת פחות בקרב חרדים. כמו כן, תוצאת הרגרסיה מלמדת כי להשכלה שנרכשה בישיבה אין כלל השפעה על הסיכוי להיחלץ מעוני.

מתוצאות הרגרסיה עולה כי יחס ההסתברות, הן בקרב החרדים והן בקרב יהודים שאינם חרדים, עולה כאשר משלח היד של ראש משק הבית אינו מתאפיין בהשכלה גבוהה (ובשכר גבוה). כך למשל בקרב החרדים, כאשר ראש משק הבית מועסק במכירות ובשירותים, יחס ההסתברות של משק הבית גבוה פי יותר מ-6 מאשר היחס במשקי בית שעומדים בראשם מנהלים. בעבור הנדסאים, טכנאים, סוכנים ופקידים יחס ההסתברות גבוה פי שלושה מאשר בעבור מנהלים, ובעבור בעלי משלח יד אקדמי – פי ארבעה. חשוב לציין כי הוראה היא משלח יד נפוץ ביותר בחברה החרדית, ורוב מכריע של 75 אחוזים מהחרדים העוסקים במשלח יד אקדמי מועסקים בתחום זה, שבו השכר נמוך יחסית¹⁹.

על אף השיעור הגבוה של חרדים המועסקים בתחום ההוראה, בשנים האחרונות חל שינוי ואפיק תעסוקתי זה הולך ומצטמצם עקב רווייה בתחום. החל משנת 2000 ניכרת ירידה בשיעור המועסקים בהוראה מקרב המועסקים החרדים. חרדים רבים פונים להכשרה מקצועית ולהשכלה גבוהה, ואלה פותחות בפניהם אפשרויות תעסוקה אחרות, גם בשוק העבודה הכללי. למרות חששות של הקהילה החרדית מיציאה לשוק עבודה זה, מחקרים מצביעים על כך שהאתגרים השונים המתעוררים

¹⁷ קסיר (קלינר), 2017.

¹⁸ ראו גם דהן, 1998; מלחי, כהן וקאופמן, 2008; Berman and Klinov, 1997.

¹⁹ מבוסס על עיבודים לנתוני סקר כוח אדם של הלמ"ס לשנת 2015.

בסביבת עבודה הטרוגנית הם פתירים ואינם משפיעים לרעה על רמת הדתיות של העובדים החרדים.²⁰

לוח 1

תוצאות רגרסיית Logit: הסתברות משק הבית להיות עני כלל משקי הבית לפי קבוצות אוכלוסייה, שנים 2014–2015

יחס ההסתברויות – היחס בין ההסתברות של משק בית להיות מתחת לקו העוני לבין ההסתברות להיות מעל לקו העוני ¹				
יהודים לא חרדים		חרדים		
(4)	(3)	(2)	(1)	
0.165*** 0.0333***		0.394*** 0.0861***		מספר מפרנסים במשק הבית (בהשוואה ל-0 מפרנסים) מפרנס אחד במשק הבית שני מפרנסים ומעלה במשק הבית
1.839*** 4.309*** 11.82*** 92.24***	0.932 2.080*** 5.896*** 48.96***	2.097*** 4.261*** 9.375*** 38.67***	1.622** 3.423*** 8.622*** 33.33***	מספר ילדים (בהשוואה למשקי בית ללא ילדים) 3–1 ילדים 4–5 ילדים 6–7 ילדים 8 ילדים ומעלה
1.509*** 0.617***	1.477*** 0.633***	1.114 0.642** 0.831	1.085 0.710 0.739	השכלת ראש משק הבית (בהשוואה להשכלה של 11–12 שנות לימוד) 0–10 שנות לימוד 13 שנות לימוד ומעלה כשכית הספר האחרון אינו ישיבה 13 שנות לימוד ומעלה כשכית הספר האחרון הוא ישיבה
1.346 1.818** 5.701*** 2.433*** 7.042*** 3.842***	1.389 1.789** 5.359*** 2.313*** 6.402*** 15.65***	3.931*** 3.178*** 6.352*** 2.250 9.762*** 5.251***	4.707*** 3.461*** 6.403*** 2.495* 13.30*** 16.68***	משלח היד של ראש משק הבית (בהשוואה למנהלים) בעלי משלח יד אקדמי הנדסאים, טכנאים, סוכנים ופקידים עובדי מכירות ושירותים עובדים מקצועיים (בחקלאות, בעלי מלאכה, בתעשייה ובבנין, מפעילי מתקנים ומכוניות) עובדים בלתי מקצועיים ללא משלח יד (לא מועסקים)
0.915*** 1.001*** 0.647***	0.914*** 1.001*** 1.075	1.019 0.999 0.671	0.968 1.000 0.943	גיל גיל בריבוע גיל מבוגר (65 ומעלה)
0.747***	0.835*	0.330***	0.417***	לפחות אחד מבני משק הבית מקבל קצבת נכות
0.793*** 1.158** 1.760***	0.720*** 1.278*** 1.887***	0.748* 1.089 1.600**	0.687** 1.172 1.468**	מדד פריפריאליות יישוב המגורים מדד נגישות יישוב המגורים עיריית פיתוח
6.239*** 12,798	0.595 12,798	1.189 1,258	0.672 1,258	קבוע מספר תצפיות
¹ יחס ההסתברויות מוגדר כהסתברות להימצא מתחת לקו העוני יחסית להסתברות להימצא מעל קו העוני, בעבור השפעתו של כל מאפיין (יחסית ליחס ההסתברויות של הערך של המשתנה שאליו משווים), כשהיתר קבועים.				
*** מובהק ברמה של 1%, ** מובהק ברמה של 5%, * מובהק ברמה של 10%.				
מקור: עיבודים של נתוני סקרי תוצאות משק הבית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2014 ו-2015.				

ממצא נוסף העולה מן הרגרסיות הוא ההשפעה הרבה שיש למספר הילדים על ההסתברות להיות מתחת לקו העוני, הן בחברה החרדית והן בחברה היהודית שאינה חרדית. בחברה החרדית יש לכך משמעות רבה במיוחד בשל פירון הילודה הגבוה. מהרגרסיות עולה כי במשקי בית שבהם חיים 4–

²⁰ ראו למשל מילצקי, 2017; קלעגני ובראון-לבינסון, 2017.

5 ילדים, שהם כחמישית ממשקי הבית החרדיים (לוח 2), יחס ההסתברות גדול פי שלושה וארבעה מאשר במשקי בית חרדיים ללא ילדים²¹. יחס זה גדל ככל שמספר הילדים גדל. כך, בעבור משק בית חרדי עם 6–7 ילדים (כשמינית ממשקי הבית החרדיים) יחס ההסתברות גבוה פי שמונה-תשעה בהשוואה למשק בית חרדי ללא ילדים.

משתנים נוספים המגדילים, כצפוי, את ההסתברות להיות עני הם מגורים בעיירת פיתוח, המדד הפריפריאלי של היישוב וקבלת קצבת נכות על ידי אחד מבני הבית לפחות (נתון המלמד שאחד מבני הבית הוא נכה).

לוח 2

התפלגות משקי הבית לפי משתנים מסבירים של עוני (אחוזים)
כלל משקי הבית לפי קבוצות אוכלוסייה, שנים 2014–2015

יהודים לא חרדים	חרדים	
100%	100%	מספר מפרנסים במשק הבית
20.4%	19.6%	ללא מפרנסים במשק הבית
27.3%	40.1%	מפרנס אחד במשק הבית
52.3%	40.3%	שני מפרנסים ומעלה במשק הבית
100%	100%	מספר ילדים במשק הבית
61.1%	24.4%	ללא ילדים במשק הבית
35.4%	36.7%	1–3 ילדים
3.2%	22.0%	4–5 ילדים
0.3%	12.4%	6–7 ילדים
0.1%	4.6%	8 ילדים ומעלה
100%	100%	השכלת ראש משק הבית
13%	5%	0–10 שנות לימוד
26%	15%	11–12 שנות לימוד
60%	36%	13 שנות לימוד ומעלה
0%	44%	13 שנות לימוד ומעלה כשבית הספר האחרון הוא ישיבה
100%	100%	משלח היד של ראש משק הבית
9%	5%	מנהלים
20%	21%	בעלי משלח יד אקדמי
15%	12%	הנדסאים, טכנאים, סוכנים ופקידים
11%	9%	עובדי מכירות ושירותים
9%	4%	עובדים מקצועיים (בחקלאות, בעלי מלאכה, בתעשייה ובבינוי, מפעילי מתקנים ומכונות)
2%	1%	עובדים בלתי מקצועיים
35%	48%	ללא משלח יד (לא מועסקים)
מקור: עיבודים של נתוני סקרי הוצאות משק הבית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2014 ו-2015.		

מהגרגרסיות שהובאו לעיל עולה שרמת ההשכלה, מספר המפרנסים ומספר הילדים במשק הבית הם הגורמים המרכזיים המסבירים את הימצאותה של משפחה חרדית מתחת לקו העוני ואת שיעורי העוני הגבוהים בחברה זו. עם זאת חשוב לזכור שבחברה החרדית הבחירה בלימודי תורה על פני

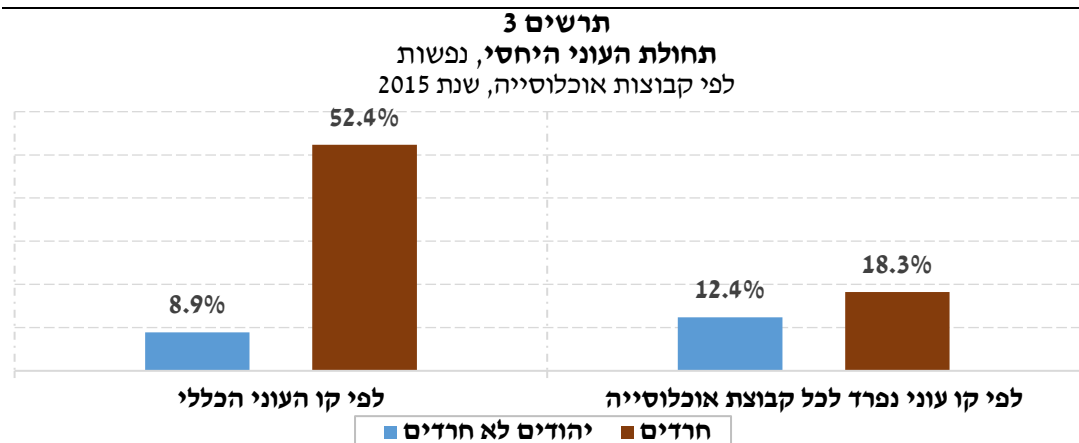
²¹ משקי הבית החרדיים ללא ילדים הם כרבע מכלל משקי הבית החרדיים, ו-73 אחוזים מהם מאופיינים כמשקי בית מבוגרים, שבהם ראש משק הבית מבוגר מגיל 55. ממצא זה משקף את המציאות של הבאת ילדים לעולם בשנות העשרים המוקדמות לחייהם של ההורים, ואת יציאתם של הילדים מהבית גם כן בשנות העשרים המוקדמות לחייהם, כאשר הם נישאים.

לימודים אחרים ועל פני עבודה, וההקמה של משפחה גדולה, ואף גדולה ככל האפשר, הן ערכים מרכזיים והגורמים הדומיננטיים בהשפעה על רמת הרווחה, לפי פונקציית הרווחה הייחודית של משק בית חרדי^{22,23}.

ג. עוני ומצב כלכלי מנקודת מבטה של החברה החרדית

קבוצת הייחוס במדידת העוני בחברה החרדית

מדד העוני הרשמי בישראל הוא מדד יחסי הבוחן את מצבו של כל משק בית ביחס למצבה הכלכלי של כלל האוכלוסייה. לפי גישה זו משק בית מוגדר כעני אם הכנסתו נמוכה מ-50 אחוזים מההכנסה החציונית במשק, בתקנון לגודל המשפחה. מדידת עוני באופן יחסי היא השיטה המקובלת גם במרבית מדינות המערב²⁴. בחינת ההיבט היחסי של העוני חשובה מאוד הואיל ודפוסי חייו והשקפתו של כל אדם קשורים בחברה שבה חי, ולכן חשוב למדוד את יכולותיו הכלכליות ביחס לחברה סביבו. ואולם, אחד המאפיינים המובהקים של הציבור החרדי הוא ההתבדלות וההסתגרות מהחברה שאינה חרדית. רוב חייהם של החרדים מתנהלים בתוך החברה החרדית במנותק מהחברה הכללית, וניתוק זה בא לידי ביטוי בכל תחומי החיים – מגורים בשכונות ובערים נפרדות, אזורי קניות נפרדים, מערכות חינוך שונות ועוד. ההתבדלות נעשית מתוך בחירה מודעת ומכוונת כדי לשמור על הצביון החרדי של החברה. לפיכך, מנקודת מבטו של האדם החרדי, קבוצת הייחוס הרלבנטית להשוואה היא החברה החרדית הסובבת אותו ולא החברה בכללותה בישראל. בהשוואה לחברה החרדית בלבד ממדי העוני נמוכים הרבה יותר מאשר בהשוואה לכלל האוכלוסייה – 18.3 אחוזים לעומת 52.4 אחוזים (תרשים 3). חשוב להדגיש כי בחינה פנים-חרדית זו של שיעור העוני מספקת היבט נוסף ואינה אמורה להחליף את בחינת שיעורי העוני בחברה החרדית ביחס לכלל החברה, שהיא המדד הרלבנטי מנקודת מבט כלכלית-חברתית של המדינה כולה.

מקור: עיבודים לסקר הוצאות משקי בית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2015.

²² ראו גם דהן, 2006.
²³ ברמן (Berman, 2000) מנתח את הבחירות של משקי בית חרדיים במסגרת "מודל המועדון" (Corney and Sandler, 1986). לפי מודל המועדון, הפרט מביא בחשבון בפונקציית התועלת שלו גם את הפעולות של הסביבה ("המועדון"), ועל סמך זאת מבצע את הבחירות שלו בתחומי החיים השונים. לדבריו של ברמן הבחירה של גבר חרדי בלימודי תורה על פני עבודה והבחירה בפריור הילודה הגבוהה של אישה חרדית הן חלק מ"מס" הכניסה למועדון של הקהילה – מועדון המעניק שירותים שבהם מעוניין משק הבית החרדי, הכוללים ביטוח הדדי ועזרה לחבריו. בתגובה למאמרו של ברמן מציע רוזנברג (2001) תיקון ל"מודל המועדון" ומגדיר את "מודל המועדון החרדי", שלפיו אחד מהשירותים העיקריים שהמועדון מעניק הוא מניעת השפעה חיצונית מצד העולם החילוני.
²⁴ במדינות רבות באיחוד האירופי, ולפי המלצת האיחוד, נהוג להשתמש במדידה היחסית בקו עוני המשקף סיכון לעוני. לפי הגדרה זו הקו מוגדר כ-60 אחוזים מההכנסה החציונית, וזוהי הגדרה מרחיבה אף יותר מאשר ההגדרה הנהוגה בישראל (נתנון, לוי ולוונטל, 2013).

רב-ממדיות העוני: הקשר בין חיי דלות חומרית לאושר וסיפוק

מדד תחולת העוני בישראל נקבע באופן מוחלט על פי רמת ההכנסה הכספית לנפש סטנדרטית, אך רמת ההכנסות היא רק ממד אחד של העוני. עוני הוא תופעה רב-ממדית המתאפיינת לעתים קרובות גם בבריאות לקויה ובהשקעה נמוכה בחינוך, ובמקרים מסוימים אף מובילה להתנהגות עבריינית.

העוני מלווה לרוב גם בהשלכות שליליות – חברתיות ופסיכולוגיות. הסוציולוג אוסקר לואיס הגה את המושג "תרבות העוני" על מנת לתאר בצורה רב-ממדית זו את חוויית החיים הכוללת של אנשים רבים השרויים במצב של עוני (Lewis, 1971). לפי לואיס, מחסור בהכנסות הוא מאפיין מרכזי אחד מבין עשרות מאפיינים אחרים של אנשים הנמצאים ב"תרבות העוני". מאפיינים מרכזיים נוספים הם תחושות של שוליים חברתיים, של תלות גדולה באחרים ושל חוסר השתייכות לחברה. אנשים בתרבות העוני חשים נחיתות חברתית וערך עצמי נמוך. נוסף לכך, תרבות העוני מאופיינת בראייה חברתית מצומצמת ובתודעה היסטורית מצומצמת, וכן בהענקת מרב תשומת הלב לבעיות ההווה ולמצב העניינים הנוכחי בסביבה הקרובה.

לואיס מדגיש כי לא כל אדם המוגדר עני יפתח בהכרח תרבות עוני. אחת הדוגמאות שהוא מציע לאוכלוסייה ענייה שאינה שרויה בתרבות העוני היא האוכלוסייה היהודית במזרח אירופה. הדת, המסורת והקהילה, לדבריו, העניקו ליהודים במזרח אירופה תחושת הזדהות עם יהודים בכל רחבי העולם ותחושת שייכות שלא אפשרה לתרבות העוני, על שלל מאפייניה השליליים, להתפתח בקרבם.

בדומה לתיאור היהודים במזרח אירופה, רב-הממדיות של העוני שתוארה לעיל ו"תרבות העוני" אינן מאפיינות את העוני בחברה החרדית. בשונה מאוכלוסיות עניות אחרות בישראל, שבהן העוני נובע בעיקר מכשלים ומחסמים ונכפה על העניים, העוני בחברה החרדית הוא לרוב תולדה של בחירה אישית-משפחתית-קהילתית²⁵ ונובע מהגשמה של ערכים הבאה על חשבון הכנסה גבוהה יותר. במקרים רבים העוני בחברה החרדית אינו בא לידי ביטוי במאפיינים נפוצים של חיי עוני, כמו בריאות לקויה וחינוך ירוד. כך, לדוגמה, למרות רמות ההכנסה הנמוכות בחברה החרדית ההשקעה הכספית בחינוך הילדים גבוהה, בשל החשיבות הרבה המיוחסת לו. ואכן, מספר שנות הלימוד של הגברים החרדים הוא מהגבוהים ביותר במדינה.

לגבי תחום הבריאות, צ'רניחובסקי ושרוני (2015) מציינים שתוחלת החיים של החרדים בישראל, שאותה הם מדדו לפי תוחלת החיים ביישובים שבהם יש ריכוז גבוה של חרדים, גבוהה וטובה מהצפוי ביחס לסיווג החברתי-כלכלי של היישוב. הם קושרים ממצא זה להשפעה של אמונה דתית על הבריאות²⁶ ולהון החברתי הגבוה²⁷ המאפיין חברה סגורה זו, ומשפיע "בעיקר דרך תמיכה פסיכו-סוציאלית המפחיתה מתח נפשי, ובאמצעות עזרה קהילתית".

מעבר לכך, לימוד התורה הוא אתוס מכונן של הציבור החרדי והוא ערך עליון המהווה את הייעוד העיקרי של האברך, בהתאם לציווי ההלכתי "וְתִלְמֹד תּוֹרָה כְּנֶגֶד כָּלֶם" (משנה, פאה א, א). אף על פי שלימוד התורה מלווה במחיר של ויתור על הכנסה, אברכים זוכים למעמד חברתי גבוה המשפיע

²⁵ ראו גם גוטליב, 2007א; דהן, 2012.

²⁶ הקשר בין אמונה דתית למצב בריאותי נמצא במחקרים רבים שבחנו את הנושא. סקירה של חלק מהמחקרים ושל הסיבות לקשר זה אפשר למצוא בצ'רניחובסקי ושרוני, 2015. כמו כן ראו למשל: Levin, 1994; Kark, Shemi, Friedlander, Martin, Manor, and Blondheim, 1996.

²⁷ על הקשר בין הון חברתי למצב בריאותי ראו למשל Brown and Scheffler, 2008.

לעתים גם על הקבלה של ילדיהם למוסדות חינוך מבוקשים ועל מציאת "שידוך טוב" לילדים. יתרה מכך, גברים חרדים שהקדישו עצמם ללימודי קודש והפכו לתלמידים חכמים זוכים ליוקרה חברתית ולמעמד חברתי גבוה משום שהם יכולים להימצא בצומתי קבלת החלטות ולייעץ לאחרים בענייני הלכות²⁸.

זאת ועוד, בחברה החרדית קיימת אידיאולוגיה של בחירה בחיי צניעות וברמת חיים נמוכה, בדגש על אי-חומריות, בהתאם לתפיסה של "פֶּת בְּמַלְחָתָא וְאֵכָל וְיָמִים בְּמִשְׁוֹרָה תִּשְׁתָּה" (משנה, אבות ו, ד). ההסתפקות במועט מאפשרת לציבור החרדי להתקיים ברמת הכנסה נמוכה, ובכלל זה בהכנסה הממקמת משקי בית רבים מתחת לקו העוני.

פרנקל, סויפר ומישר (2003) בוחנים את העוני מזווית שונה, תוך שימוש בגישת ההעדפה הנגלית. הם מדגישים כי בחירה רצונית בהכנסה כלכלית נמוכה לשם השקעה בפעילויות אחרות, כמו לימוד, משקפת העדפות שונות של פרטים ומשקי בית. משכך, לדידם, יש לבחון את העוני (ואת אי-השוויון) לפי ההכנסה הפוטנציאלית, הנקבעת לפי הנגישות למשאבים היכולים לייצר הכנסה, כמו נגישות להשכלה, במקום לבחון אותו לפי הכנסה בפועל. גישה זו מושתתת על ההנחה שמשק הבית יכול להשיג את כל ההכנסה הפוטנציאלית שלו אם רק יבחר בכך. לפיכך, הכנסה הנמוכה מההכנסה הפוטנציאלית משקפת העדפה להשקעה בפעילויות אחרות על פני הגדלת ההכנסה. גישה זו של אומדן ההכנסה הפוטנציאלית מסייעת להביא בחשבון את העדפות הפרטים במובן הרחב, בין שמדובר בבחירה בעיסוקים שאינם עבודה, כמו לימוד, ובין שמדובר בעבודה שאינה במסגרת שוק העבודה, כמו עבודות משק הבית.

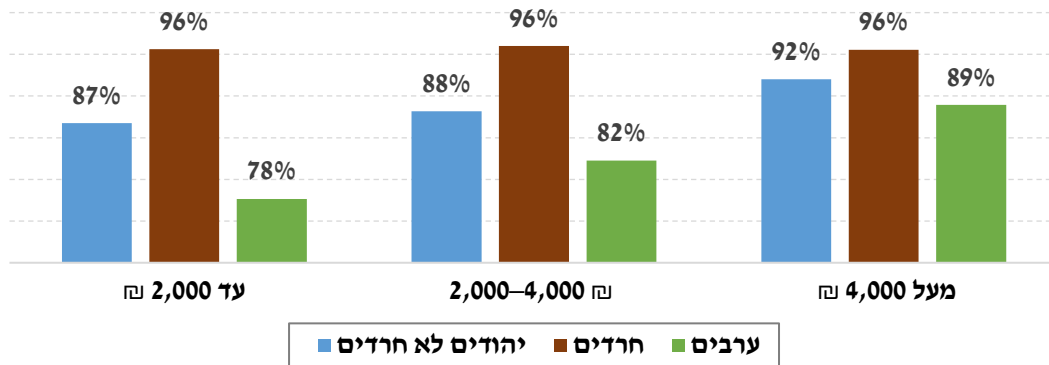
פרל (2003) מתייחס לתופעה זו של בחירה רצונית בהכנסה נמוכה כ"עוני מבחירה" ומבחין, בדומה ללואיס, בין עוני במובן הקלאסי לבין עוני המאומץ מרצון על ידי החברה החרדית. הוא מדגיש כי הבחירה בחיי דלות חומרית בחברה החרדית אינה נוגדת חיים של אושר וסיפוק, אלא להפך. ההכנסות הנמוכות הן תוצאה של בחירה בחיים של לימודי קודש ושל הקמת משפחה גדולה, בהתאם לתפיסה בקרב הציבור החרדי שחיים אלו הם המסבים אושר וסיפוק, ולא חיי עושר ורמת חיים חומרית גבוהה; זאת בניגוד לתפיסה הרווחת בחברה היהודית שאינה חרדית.

אושר ורווחה תופסים בשנים האחרונות מקום הולך וגדל במחקר הכלכלי-חברתי ובקרב קובעי מדיניות. כחלק מתהליך זה גוברת ההכרה שמדדי אושר הם מדדים מרכזיים לקביעת הצלחה כלכלית (ולא רק מדדי צמיחה)²⁹. גישה זו מדגישה גם את החשיבות של בחינת שביעות הרצון הכללית מהחיים. שיעור המרוצים מהחיים בקרב החרדים בישראל הוא גבוה מאוד. זאת ועוד, בפילוח לפי גובה ההכנסה לנפש של משק הבית עולה כי שביעות הרצון מהחיים בקרב החרדים אינה משתנה בהתאם לרמת ההכנסות, בשונה מהקשר הקיים בין רמת ההכנסה ושביעות הרצון מהחיים באוכלוסייה היהודית שאינה חרדית, וביתר שאת באוכלוסייה הערבית (תרשים 4). ממצא זה מחדד את ההבדלים בין תפיסת העוני בחברה החרדית ובין התפיסה בחברה הכללית, שבה על פי רוב אין בחירה רצונית בעוני וברמת חיים חומרית נמוכה.

²⁸ ראו גם זיכרמן, 2014; מלאך, כהן וזיכרמן, 2016.

²⁹ ראו למשל, Benjamin, Heffetz, Kimball and Szembrot, 2002; Frey and Stutzer, 2002; Clark and Oswald, 1996; 2012.

תרשים 4
שיעור המרוצים מהחיים לפי רמת הכנסה לנפש ברוטו
 לפי קבוצות אוכלוסייה, שנים 2014–2015

מקור: עיבודים לסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2014–2015.

במחקר שפרסם ארגון ה-OECD על ישראל נמצא כי חרדים הם בעלי שביעות רצון גבוהה מהממוצע בישראל בתחומים העומדים בראש סדר העדיפויות שלהם כמו קשרים חברתיים ובריאות (OECD, 2015). לעומת זאת, חרדים פחות שבעי רצון מהממוצע בישראל מתחום ההכנסה, אך חוסר שביעות הרצון מההכנסה מתיישבת עם חשיבות נמוכה במיוחד הניתנת להכנסה בסדר העדיפויות של החרדים, כפי שנאמד מהשפעת שביעות הרצון בכל תחום על שביעות הרצון הכללית. ממצאים אלה מדגישים את הקשר החלש שיש בחברה החרדית בין רווחה חומרית לאושר ולסיפוק.

ד. דרכי ההתמודדות עם רמת ההכנסות הנמוכה

מדד העוני הרשמי בישראל מחושב על בסיס ההכנסות הכספיות של משקי הבית (לא כולל הטבות בעין³⁰) ומתעלם לחלוטין מצד ההוצאות. לפיכך, ומאחר שמדובר בעוני יחסי המוגדר יחסית לכלל החברה, הוא אינו בוחן אם ההכנסה הכספית מספיקה כדי לכלכל את משק הבית ואם משק הבית יכול לספק לעצמו את הצרכים החיוניים. החברה החרדית מגשרת על ההכנסה הנמוכה בכמה דרכים³¹, והעיקריות הן הכנסה נוספת מתשלומי העברה, סיוע הדדי וקהילתי וצמצום הוצאות על תצרוכת.

תשלומי העברה

אפיק הכנסה משמעותי המאפשר לחברה החרדית לספק את צרכיה הוא הכנסה מתשלומי העברה מהמדינה וממקורות אחרים³². בין ההעברות – מלגות לאברכים ורמה גבוהה יחסית של סך הקצבאות בגין הילדים. נכון לשנת 2015, כ-38 אחוזים ממשקי הבית החרדיים מתבססים על מקור ההכנסה של מלגת אברך (תרשים 5). גובה המלגה הממוצע למשק בית עמד בשנת 2015 על 1,810 ש"ח בחודש, ומקורה הן מתקציב המדינה והן מתרומות פרטיות. פרט לכך, קצבת הילדים היא מקור הכנסה לשלושה מכל ארבעה משקי בית חרדיים. מקור הכנסה זה צנוע יותר ועומד בממוצע על 618 ש"ח בחודש³³. מקורות הכנסה נוספים שבהם נעזרים חלק ממשקי הבית החרדיים הם

³⁰ ראו גם גוטליב וקסיר (קלינר), 2004.

³¹ לצד ההכנסות הקבועות מעבודה, בחלק ממשקי הבית קיימות גם הכנסות מזדמנות שלא תמיד מדווחות, כמו הכנסה בגין למידה בחברותא, תקבול בגין שידוך והכנסה ממכירות של מוצרים בבתים שאותן מנהלות הנשים.

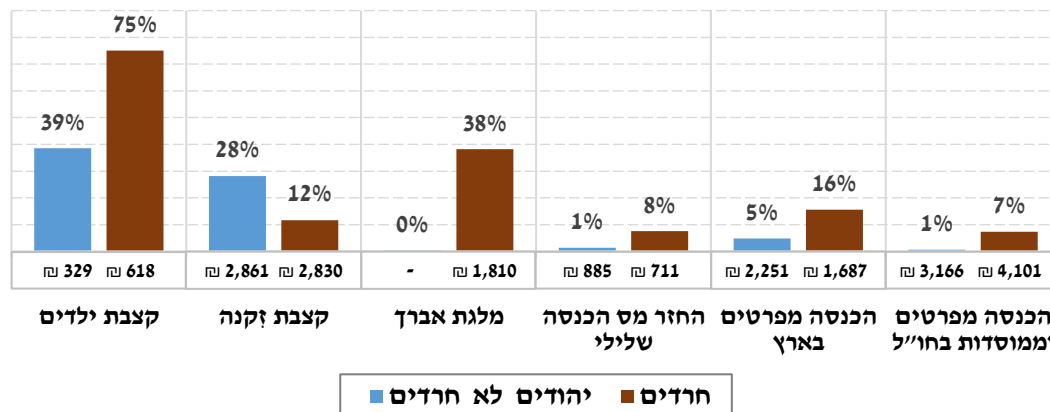
³² חשוב לציין כי שיעורי העוני המוזכרים הם לאחר תשלום מיסים, תשלומי העברה מהמדינה למשקי הבית ותשלומי העברה מפרטים וממוסדות בארץ ובחו"ל.

³³ בשנת 2003 קוצצו קצבאות הילדים באופן ניכר, לאחר עלייה בגובהן בשנים שקדמו לקיצוצים – בעיקר בשל "חוק הלפרט" משנת 2001, אשר הגדיל את הקצבאות בעבור הילד החמישי ואילך. בשנת 2003 קוצצו כאמור קצבאות הילדים

העברות ממשקי בית אחרים בארץ, במיוחד מהוריהם של בני זוג צעירים, ואף הכנסה נדיבה מהעברות כספים מחו"ל, לרוב כמלגות בעבור תלמידים חכמים³⁴. לתשלומי ההעברה יש תרומה חשובה לצמצום ממדי העוני, אך גם אם מתחשבים בהכנסות הללו עדיין יותר ממחצית ממשקי הבית החרדים נותרים מתחת לקו העוני.

תרשים 5

שיעור משקי הבית המקבלים תשלומי העברה (אחוזים) וגובה התשלום הממוצע (ש"ח)
לפי סוג תשלום העברה וקבוצת אוכלוסייה, שנת 2015

מקור: עיבודים לסקרי הוצאות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2015.
* מאז שנת 2015 הוכנסו שינויים בקצבת הילדים, והיא גדלה מעט.

בינואר 2017 נכנס לתוקף חוק "סיוע כלכלי לעידוד לומדי תורה וסטודנטים נזקקים", המזכה אברכים וסטודנטים בעלי הכנסה נמוכה בקצבת הבטחת הכנסה בגובה של כ-1,000 ש"ח לחודש. זכאות זו ניתנת לאברכים או לסטודנטים שהם הורים לשלושה ילדים לפחות ושההכנסה הכוללת של משק הבית שלהם אינה עולה על 14,400 ש"ח בשנה.

סיוע הדדי וקהילתי

לצד תשלומי ההעברה יש תפקיד חשוב גם לסיוע ההדדי בחברה החרדית, המתבצע באופן פרטי או באמצעות ארגוני חסד. הסיוע ההדדי משפיע רבות על יכולתה של המשפחה החרדית להתקיים בכבוד, וכולל תרומות כספיות ותרומות של מוצרים, עזרה הדדית שאינה כספית ומערכת הלוואות ללא ריבית.

תרומות בחברה החרדית³⁵

התרומות הן חלק בלתי נפרד מהחיים הקהילתיים, החברתיים והכלכליים בחברה החרדית. מצוות הצדקה היא אחת ממצוות "עשה" ונתפסת ביהדות כחשובה במיוחד, וקיימת חובה הלכתית למתן תרומה, כמצווה בתורה: "עֲשֹׂר תַעֲשֹׂר אֶת כָּל תְּבוּאֹת זֵרְעֶךָ..." (דברים יד, כב). לפי התפיסה ההלכתית התורם אינו חסר מהתרומה: "כשם שמזונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה כך חסרונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה זכה הלא פרוס לרעב לחמך לא זכה ועניים מרודים תביא בית" (בבא בתרא, דף י ע"א)³⁶. פרט לחובה ההלכתית קיימים מניעים נוספים למתן תרומה

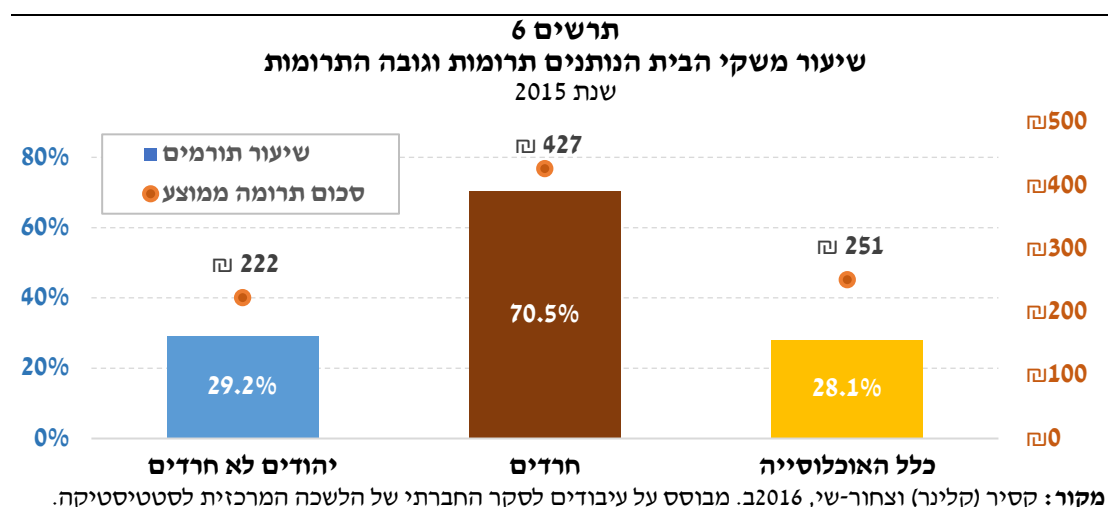
ובשנת 2013, לאחר העלאה נוספת בגובה הקצבה בעשור שקדם לכך, הוכנס בהן קיצוץ נוסף (המוסד לביטוח לאומי, 2013).

³⁴ ראו גם גל, 2015.

³⁵ מבוסס על קסיר (קלינר) וצחור-שי, 2016 (תוך עדכון הנתונים ל-2015).

³⁶ ראו גם אלפר ואלמוג, 2008.

המושפעים גם מהנורמות הקהילתיות המאפיינות חברה סגורה, וכחלק מכך התורם אף זוכה ליחס של כבוד ויקר.

נכון לשנת 2015, כ-70 אחוזים ממשקי הבית החרדיים תורמים כספים לארגוני חסד וצדקה או לאנשים פרטיים, וסכום התרומה הממוצע של משק בית חרדי כמעט כפול מזה של משקי בית יהודים שאינם חרדיים (תרשים 6). משק בית חרדי תורם כ-4.2 אחוזים מההכנסה שלו לעומת כ-1.3 אחוזים מההכנסה במשק בית יהודי שאינו חרדי. בחינה של משקי בית המקבלים תרומות מעלה כי ביחס למשקי בית יהודים שאינם חרדיים, שיעור גבוה באופן ניכר ממשקי הבית החרדיים מקבלים תרומות, בין שאלה תרומות כספיות או תרומות של מוצרי צריכה (לוח 3). ממצאים אלה מדגישים את מרכזיות התרומות בחברה החרדית ואת היותן דרך התמודדות נפוצה עם רמת ההכנסות הנמוכה של משקי בית רבים.

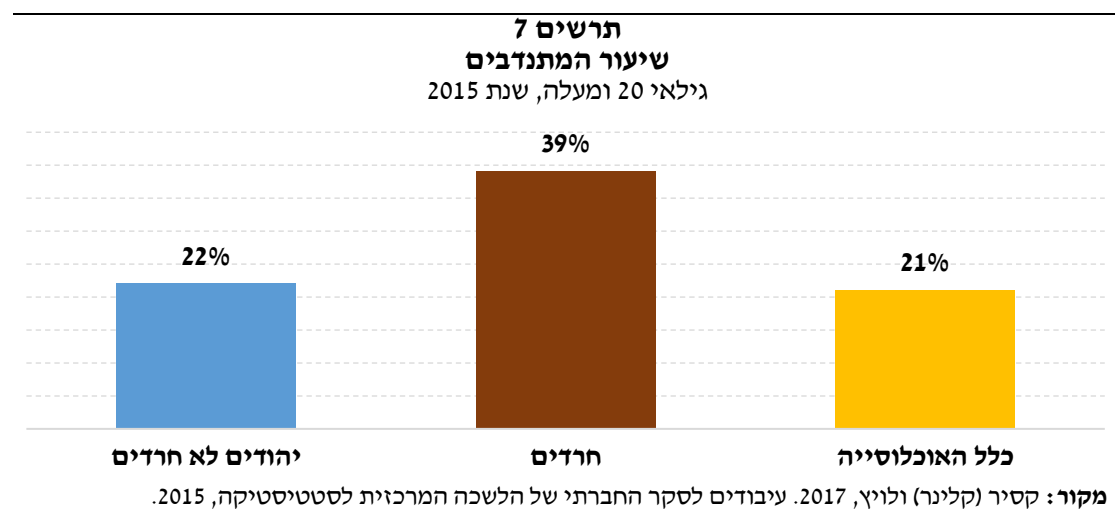
לוח 3
שיעור מקבלי תרומות, שנת 2013

יהודים לא חרדים	חרדים	
1%	11%	תרומות כספיות
1%	15%	סיוע במוצרים
מקור: עיבודים לסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2013.		

התרומות בחברה החרדית מופנות למטרות שונות: תרומות לעניים באופן ישיר ודרך קופות צדקה ומוסדות שונים, תרומות לעמותות העוזרות לחולים לממן טיפולים רפואיים, למשל, או שמסייעות לאנשים שנקלעו לצרה או למצוקה זמנית, ותרומות המיועדות לתמיכה בלומדי תורה ובמוסדות דת ציבוריים, כבתי כנסת של הקהילה. ההלכה מחייבת נתינת צדקה לעניים באשר הם, אך בהתאם לגישת "עֲנֵי עֵרְךָ קוֹדֵמִים" (שולחן ערוך, חושן משפט, צז, א) חלק מהותי מהתרומות מופנה לנוקדים בחברה החרדית. תרומות אלה מסייעות למשקי בית בעלי הכנסה נמוכה להגדיל את ההכנסות ולחסוך בהוצאות, ולהתמודד עם סיפוק צרכי המשפחה תוך הישענות על תמיכה קהילתית. ראוי לציין כי גם התרומות המופנות למוסדות חינוך מאפשרות להקטין את ההוצאות של משקי בית חרדיים על חינוך, ובאופן דומה תרומות אחרות מקטינות גם הן הוצאות בתחומים אחרים.

התנדבות – סיוע שאינו כספי

משמעות ההתנדבות היא סיוע לאחר שלא בתמורה. בחברה החרדית עשויות להיכלל בהגדרה זו פעילויות שלא יענו להגדרת ההתנדבות בחברה הכללית, דוגמת עזרה לקרוב משפחה. עם זאת, בין שפעילות תוגדר כהתנדבות ובין שתוגדר כעזרה לאחר, סיוע של חברי הקהילה זה לזה הוא חלק מהמאפיינים היסודיים של החברה החרדית ונפוץ בקרבה הרבה יותר מאשר בכלל האוכלוסייה (תרשים 7). הושטת יד מסוג זה יכולה להיות, למשל, עזרה לשכנים מבוגרים או סיוע לאשה שילדה זה עתה. התנדבות יכולה גם להיעשות במסגרת פורמלית יותר, כמו ישיבה שמתארגנת על מנת לסייע לנזקקים בקהילה וכדומה. תרבות זו של התנדבות חוסכת בעלויות של שירותים שאחרת היו מסופקים בתשלום, וניתנים כסיוע של חברי הקהילה זה לזה, כמאמר הפסוק "אִישׁ אֶת רֵעֵהוּ יֵעָזְרוּ וְלֹא־חֵיו יֵאָמַר חֵן" (ישעיהו מא, ו). כך, לסיוע שאינו כספי יכולה להיות תרומה חשובה למשקי בית המוגדרים עניים מבחינה כלכלית.

גמ"חים של הלוואות

מוסדות הגמ"ח (גמילות חסדים) מאפשרים ללוות כספים ללא ריבית ולהחזירם בפריסת תשלומים ארוכת טווח. הלוואות אלה מסייעות למשקי בית שנקלעו למצוקה כלכלית "לעמוד על הרגליים" ולפרוע את התשלומים ללא ריבית, בהתאם ליכולתם הכלכלית. גם אירועים גדולים ומשמעותיים בחיים כמו רכישת בית, חגיגת בר מצווה וחיתון הילדים ממומנים פעמים רבות באמצעות הלוואות מגמ"חים. מוסדות חסד אלה מתבססים על תרומות והפקדות לפיקדונות שאינם נושאים ריבית, בהתאם לאיסור ההלכתי "אֶל-תִּקַּח מֵאִתּוֹ נֶשֶׁךְ וְתִרְבִּית, וְיָרָאתָ מֵאֱלֹהֶיךָ; וְחִי אֲחִיד, עֲמֹד" (ויקרא כה, לו), והמפקידים יכולים למשוך את הפיקדון כשיזדקקו לו. הכספים בקופת הגמ"ח מגיעים הן מהקהילה והן מאנשים אמידים מהארץ ומחול.

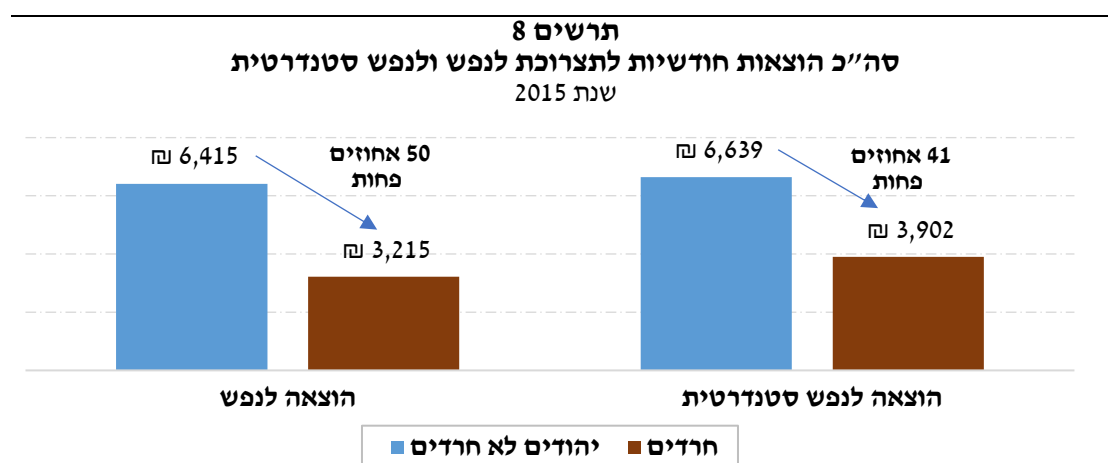
התמריץ להפקיד ולתרום כספים בגמ"ח הוא קהילתי והלכתי, ומקורו במצוות מעשר ובמצוות הלוואה שמהותה היא הלוואת כספים למעוטי יכולת על מנת שיוכלו לכלכל עצמם באופן עצמאי. מפקידי הכספים בקופות הגמ"ח זוכים לקיים מצווה כאשר הגמ"ח מלווה את כספם ללא ריבית. כמו כן, תרומות או הפקדות בגמ"ח מקנות לעתים גם זכויות לקבלת הלוואות עתידיות³⁷.

³⁷ להרחבה ראו מרגליות, 2017.

לצד הלוואות הניתנות דרך הגמ"חים, בקרב החברה החרדית שכיחה התופעה של הלוואות ללא ריבית בין אנשים, ללא תיווך של גוף כלשהו.

צמצום הוצאות על תצרוכת

לצד אופני ההתמודדות שתוארו לעיל, ההתמודדות עם רמת ההכנסות הנמוכה מתבצעת גם באמצעות צמצום הצריכה והתאמתה למציאות הכלכלית של משק הבית³⁸ ולנורמות חברתיות הדוגלות ברוחניות על פני חומריות. ואכן, ההוצאה החודשית לתצרוכת לנפש במשק בית חרדי קטנה ב-50 אחוזים מההוצאה במשק בית יהודי שאינו חרדי, וב-41 אחוזים בחישוב לפי נפש סטנדרטית (תרשים 8)³⁹.

מקור: עיבודים לסקר הוצאות משקי בית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנת 2015.

זאת ועוד, לא רק שמשק בית חרדי מוציא סכום נמוך יותר לצריכה לכל נפש במשפחה ואף לכל נפש סטנדרטית, אלא גם סך ההוצאה שלו לצריכה נמוך יותר. בחינה של ההוצאה הכוללת במשק הבית מראה כי משק בית חרדי מוציא סכום חודשי כולל הנמוך ב-15 אחוזים מהסכום שמוציא משק בית יהודי לא חרדי, אף שמספר הנפשות הממוצע במשק בית חרדי עומד על 5.13 ובמשק בית יהודי שאינו חרדי – על 2.93⁴⁰.

רמת ההוצאות הנמוכה יותר של משקי הבית החרדיים מתאפשרת הודות להפחתה בצריכה ולרמת מחירים הנמוכה מזו המקובלת בחברה היהודית שאינה חרדית.

דפוסי הפחתה בצריכה

משקי בית חרדיים מקיימים אורח חיים צנוע המאפשר צמצום בהוצאות השוטפות והסתפקות בתקציב מצומצם (תרשים 9). תרבות הצריכה המערבית הנפוצה מאוד בישראל, שבמסגרתה רווחת צריכת מוצרי מותרות, לרוב אינה שכיחה בחברה החרדית, המתאפיינת בחסכנות ובמיעוט במותרות. תרבות זו מתבטאת, בין היתר, בכך שמשפחות חרדיות רבות אינן מחזיקות כלי רכב, ממעטות בארוחות מחוץ לבית ואינן צורכות מוצרי תרבות ובידור בני קיימא, כמו טלוויזיה, חיבור

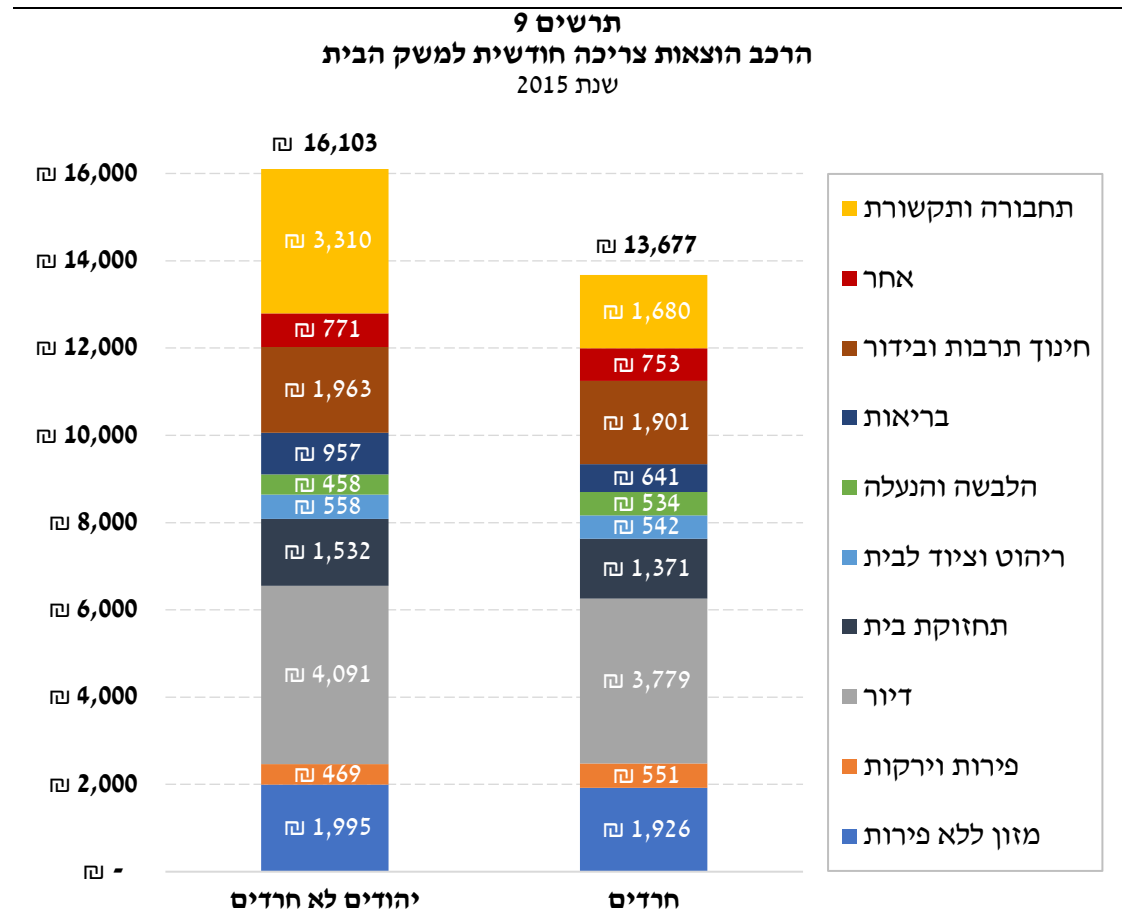
³⁸ ראו גם לוין, 2009; עיבודים מהסקר החברתי של הלשכה המרכזית למלמדים כי משק בית חרדי מדווח יותר על ויתורים בשל קשיים כלכליים.

³⁹ חישוב המביא בחשבון את היתרונות לגודל בצריכה: חלק מההוצאות של משק הבית אינן גדולות ככל שמספר הנפשות במשק הבית גדל, או לכל הפחות גדלות במידה קטנה יותר עם התוספת של כל נפש.

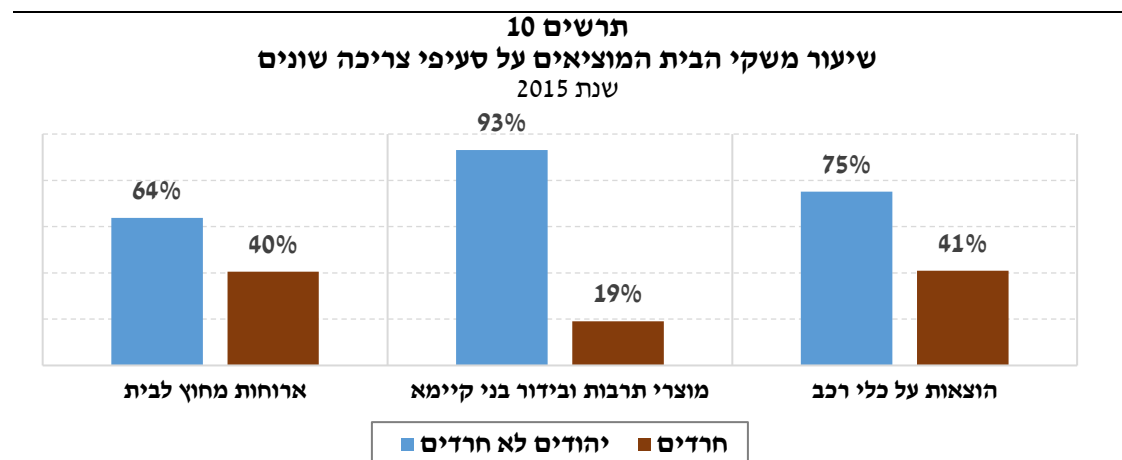
⁴⁰ לפי עיבודים מסקר כוח אדם של הלמ"ס לשנת 2015. יש לשים לב שאין מדובר בפריון הכולל של נשים, אלא במספר נפשות המתגוררות במשק בית ממוצע בזמן נתון.

לכבלים ומערכות אודיו. ואכן, מהשוואת סעיפי ההוצאה של חרדים ושל יהודים לא חרדים עולה כי קיים הבדל ניכר בהוצאה על סעיפים שונים כמו תרבות, נופש ופנאי, ותחבורה ותקשורת (תרשים 9), ושיעור גבוה יותר מהחרדים כלל אינו צורך מוצרים אלו (תרשים 10)⁴¹.

תרבות הצריכה השונה מתבטאת גם בכך שבמשק הבית החרדי נהוג להעביר בגדים ומוצרי יד שנייה אחרים בתוך המשפחה ובין משפחות, במיוחד ככל שהדבר נוגע לילדים.

מקור: עיבודים מסקר הוצאות משקי בית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2015. עיבודים לשנים מוקדמות יותר: לשנת 2011 ראו רגב, 2014; לשנת 2013 ראו הורביץ, 2016.

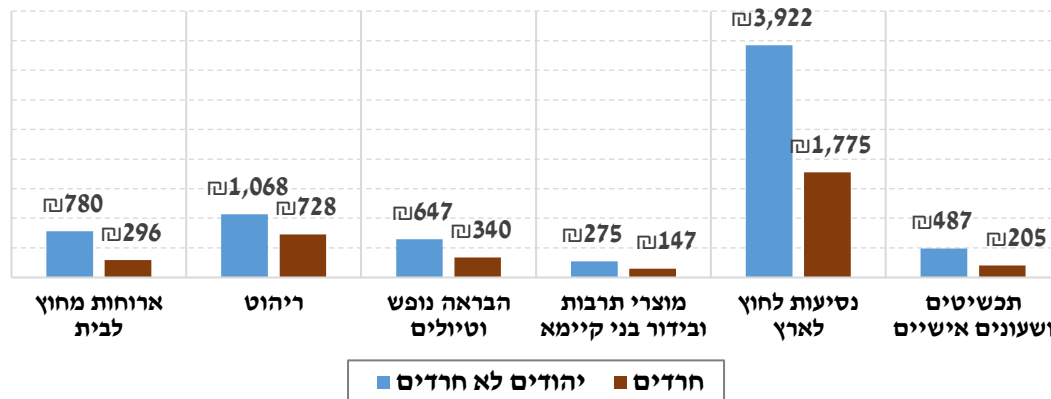

מקור: עיבודים לסקר הוצאות משקי בית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2015.

⁴¹ היעדר צריכה של מוצרי תרבות בני קיימא מבטאת לא רק הסתפקות במועט, אלא גם העדפות תרבותיות-דתיות.

יתרה מכך, משקי בית חרדיים הצורכים "מותרות" עושים זאת בהיקפים קטנים משמעותית ממשקי בית יהודים שאינם חרדים (תרשים 11). בולטים במיוחד הפערים בהוצאות על נסיעות לחו"ל, נופש וטיולים וארוחות מחוץ לבית (עבור משקי הבית המוציאים על סעיפי צריכה אלו). כך, למשל, נופש של משפחה חרדית יהיה בעיקר בארץ, לא פעם בהחלפת דירות עם קרובי משפחה⁴². ההבדלים הללו, כפי שהם משתקפים בצריכה של מוצרים ושירותים שונים, מצביעים על שונות תרבותית רבה בין החברה החרדית לחברה היהודית שאינה חרדית.

תרשים 11
סכום ההוצאה של משקי הבית על סעיפי צריכה שונים
שנת 2015

מקור: עיבודים לסקר הוצאות משקי בית של הלשכה מרכזית לסטטיסטיקה, 2015.

רמת המחירים

ההוצאה הנמוכה לנפש במשקי הבית החרדיים אינה רק תוצאה של הימנעות מצריכה. הסבר נוסף להוצאה הנמוכה לנפש הוא רמת המחירים הנמוכה ברחוב החרדי ביחס לרמת המחירים בחברה הכללית, ובחלק מהמוצרים אף באופן ניכר. המחירים הנמוכים הם תוצאה של שיווי משקל שונה בין ביקוש להיצע, המושפע מביקוש נמוך יותר בחברה החרדית עקב תרבות הצריכה המוגבלת. מחירים נמוכים הם לעתים גם תוצאה של קנייה קולקטיבית המנצלת את הכוח הצרכני הרב שיש לקהילה. הרכישה נעשית הן בישיבות והן ברמה קהילתית-שכונתית דרך התארגנויות מקומיות ודרך ארגוני חסד הפועלים ללא מטרות רווח המבצעים קניות קולקטיביות, כמו "מכירה לקהילה" ו"חסדי יוסף". בהתארגנויות הללו הקונים מעבירים מראש רשימות של המוצרים הנחוצים להם ומצטיידים בכמויות גדולות של מוצרים שיספיקו לתקופה ארוכה.

ה. עוני סובייקטיבי

הסתכלות אחרת על עוני, המשקללת באופן סובייקטיבי הן את רמת ההכנסה הנמוכה והן את דרכי ההתמודדות עמה, היא דרך תחושת העוני של הפרטים, אשר מספקת אמת מידה חשובה ונוספת לאמידה של היקפי העוני בחברה ובאוכלוסיות השונות⁴³. הגדרה זו של עוני נקיייה מהשקפה פטרנליסטית המניחה כי החברה יודעת טוב יותר מהפרטים מה טוב עבורם. כמו כן, מדידת עוני

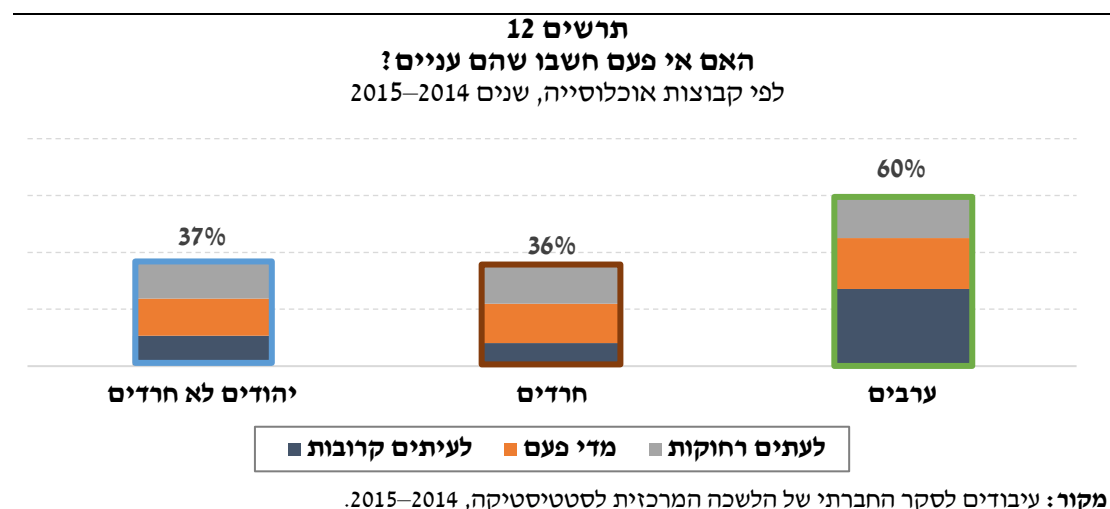
⁴² ראו גם זיכרמן, 2014.

⁴³ ראו גם Ravallion, 2012.

לפי הגישה הסובייקטיבית מביאה בחשבון את כלל מערכת ההעדפות של הפרטים, כמו בחירה בלימודי תורה על פני עבודה, המשליכה על רמת התועלת האינדיבידואלית שלהם.

במידת עוני המתבססת על תחושת הפרטים מגולם גם סולם שקילות⁴⁴ סובייקטיבי, המבטא את הראייה האישית של הפרטים לגבי התועלות והצרכים השונים לפי גודלי משפחה שונים (צמרת-קרצ'ר, 2008). כך, למשל, סולם השקילות עשוי להביא בחשבון תועלת המופקת מרמת אושר גבוהה יותר המושפעת ממספר ילדים רב במשפחה, ולא רק את העובדה שההכנסה צריכה לכלכל מספר גדול יותר של נפשות. כמו כן, בסולם סובייקטיבי ניתן משקל לכל ההוצאות שהפרט סבור שהן הכרחיות – זאת בניגוד לסולם השקילות הנוכחי, המבוסס באופן אובייקטיבי על שיעור ההוצאה למזון לפי סקר הוצאות 1968/9. סולם שקילות זה מתייחס אך ורק לכך שההוצאות על מזון גדלות במידה הפוחתת עם כל נפש נוספת, בהנחה שסוג הוצאה זה מייצג את היתרונות לגודל הקיימים גם בשאר הוצאות הצריכה. שימוש בסולם סובייקטיבי יכול לסייע באיזון ההטיה הקיימת במדד האובייקטיבי היחסי, שלפיה משפחות מרובות ילדים שהכנסתן נמוכה נחשבות עניות גם במקרים שבהם הבחירה בפיריון ילודה גבוהה דווקא העלתה את רמת הרווחה של אותן המשפחות, כמו גם במקרים שבהם המשפחות אינן חשות עניות.

במחקר זה שבחן את הגורמים המרכזיים המשפיעים על עוני סובייקטיבי נמצא שאלה אותם גורמים מרכזיים המשפיעים על עוני אובייקטיבי, כפי שנמצא במחקרים שונים⁴⁵, ובכלל זה גובה ההכנסה, המצב המשפחתי, גודל המשפחה וארץ הלידה. עם זאת, נמצא במחקר כי גם לקבוצת הייחוס יש השפעה חזקה על העוני הסובייקטיבי.

לאור הממצאים שלפיהם לקבוצת הייחוס יש השפעה רבה על תחושת העוני של הפרטים ולאור העובדה שעוני סובייקטיבי מביא בחשבון את ההעדפות הפרטים ואת בחירותיהם במהלך החיים, אין זה מפתיע כי שיעור החרדים שהרגישו עניים אי פעם בחייהם נמוך באופן ניכר משיעורי העוני הרשמיים (תרשים 12). ייתכן כי ממצא זה משקף אופטימיות כללית שמקורה, בין היתר, באמונה הדתית. כמו כן, מעניין לציין שהיקפה של תחושת העוני בקרב חרדים דומה לזו שבקרב יהודים לא חרדים. הדמיון בהיקף תחושת העוני בין האוכלוסיות מתיישב עם הממצאים לגבי הפערים הקטנים

⁴⁴ סולם השקילות הוא פונקציה המחשבת את מספר הנפשות הסטנדרטיות במשק הבית על בסיס מספר הנפשות, כלומר תוך התחשבות ביתרונות לגודל בצריכה.
⁴⁵ ראו לדוגמה חלק ב של מחקר זה.

יותר בשיעורי העוני בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסייה היהודית שאינה חרדית, כאשר מחשבים את קו העוני בנפרד לכל קבוצת אוכלוסייה (תרשים 3).

1. הערות לסיכום

תמונת העוני בחברה החרדית העולה מהמדדים הרשמיים היא תמונה קודרת מאוד – אחד מכל שני אנשים בחברה החרדית הוא עני, לעומת אחד מכל 11 אנשים בחברה היהודית הלא חרדית. לא זו אף זו, העוני בקרב האוכלוסייה החרדית גם מתמשך ועמוק.

ואולם, תמונת עוני זו אינה מלמדת על הוויית עוני או על רמת רווחה נמוכה בחברה החרדית. כפי שעולה מהניתוח האמפירי, שיעורי העוני הגבוהים בקרב האוכלוסייה החרדית נעוצים בעיקר בבחירה בלימודי קודש על פני עבודה בקרב הגברים, ובחירה בפריון ילודה גבוה. בחירות אלה משקפות את העדפותיה של המשפחה החרדית והן מגדילות את רמת הרווחה שלה. בחינה של העוני ושל רמת הרווחה דורשת הסתכלות על אלמנטים נוספים כגון רמת הכנסה פוטנציאלית, יכולת לספק צרכים חיוניים ותחושות סובייקטיביות. עוני הוא תופעה רב-ממדית ולכן בחינה זו חשובה בכל חברה, אך על אחת כמה וכמה בחברה סגורה עם מאפיינים ייחודיים כמו החברה החרדית.

ואכן, בחינה של היבטים נוספים של העוני בחברה החרדית מלמדת כי היקף הבעיה קטן בהרבה מההיקף העולה מהמדד הרשמי. רבים מהחרדים העניים אינם חווים עוני ואף מדווחים על שביעות רצון גבוהה מהחיים, ללא קשר להכנסתם הכספית. הם בוחרים בעוני כדרך חיים המעניקה להם יתרונות חברתיים ומעמד גבוה יותר בחברה, והחברה החרדית מצדה מספקת פתרונות פנימיים להקלת ההתמודדות עם מיעוט הכנסות, שמקורם בציווי הלכתי ובנורמות קהילתיות.

נתונים אלה מעלים כמה סוגיות, והמרכזיות הן מידת המחויבות – והחובה – של הממשלה ושל החברה לטפל בעוני של ציבור שבחר בעוני, והזכות המוסרית של המדינה להתערב לשינוי מצבו הכלכלי של ציבור שבחר בכך כדרך חיים, באופן שאפשר לכוונתו פטרנליסטי.

בהקשר זה יש גם לשאול אם אכן מדובר בבחירה אישית בעוני. משקי בית רבים בחברה החרדית בוחרים בחיים של צמצום כלכלי המוביל לעוני, אך בחירות אלה משקפות לעתים רצון לעמוד בדרישותיה של החברה הסובבת ולהיות חלק ממנה, ולא בהכרח רצון בחיי עוני (גוטליב, 2007; Berman, 2000). יתר על כן, לעתים אין זו בחירה עצמאית של הפרט, כמו במקרה של ילדים.

במעגל השני של הדילמות יש לשאול במי צריך למקד את הטיפול בעוני בחברה החרדית (במשק הבית כולו, באב, באם או בילדים שנולדו למשפחה ענייה), מהי מידת המעורבות הממשלתית הרצויה לטיפול בעוני ומהו אופי ההתערבות הנדרש⁴⁶.

הגישה המועדפת לטיפול בעוני בעולם המערבי בעשורים האחרונים היא מיקוד כלי המדיניות בהגברת העצמאות הכלכלית של משקי הבית ובהקטנת התלות במערכות הרווחה – ובפרט דרך עידוד תעסוקה והשקעה בהשכלה ובהכשרה מקצועית שיגדילו את התמורה לעבודה. גישה זו מהדהדת במובנים רבים את השקפתו של הרמב"ם שלפיה "מַעֲלָה גְדוֹלָה שֶׁאֵין לְמַעֲלָה מִמֶּנָּה-זֶה

⁴⁶ בהקשרים אלו ראוי להזכיר לדוגמה את סבסוד טיפולי השיניים לילדים. סבסוד זה מתמקד בצרכים חיוניים של הילדים, והוא מסייע בעיקר לילדים עניים שאין בידי הוריהם לשאת בעלויות של טיפולי השיניים.

המחזיק בידיו ישראל שָׁמֵךְ, וְנוֹתֵן לוֹ מִתְּנָה אוֹ הֶלְאָה, אוֹ עוֹשֶׂה עֲמוֹ שְׁתַּפּוֹת, אוֹ מִמְצִיא לוֹ מְלָאכָה, כְּדִי לְחַזֵּק אֶת יָדוֹ עַד שֶׁלֹּא יִצְטָרֵךְ לְבָרִיּוֹת וְלֹא יִשְׁאַל" (משנה תורה לרמב"ם, ספר זרעים, הלכות מתנות עניים פרק י).

למרות ההבדלים התרבותיים בין החברה החרדית לחברה היהודית שאינה חרדית, יש מאפיינים דומים רבים לכלל העניים, כמו הכנסה נמוכה מעבודה. משום כך, חלק מהפתרונות לטיפול בעוני בחברה החרדית אינם ייחודיים לחברה זו, כמו צעדים להעלאת התמורה לעבודה בקרב המשתכרים שכר נמוך, באמצעות העלאת גובה מענק העבודה, הגברת אכיפת חוקי העבודה ועוד.

לצד הצעדים הכלליים, מדיניות ממשלתית לצמצום העוני בחברה החרדית חייבת להביא בחשבון גם את מאפייניה הייחודיים של חברה זו. הפתרונות חייבים להיות מכווני תרבות משום שאי-אפשר לסייע לאוכלוסייה בניגוד לאמונתה ולתרבותה.

כלי המדיניות האקטיביים המופעלים היום כדי לסייע לחברה החרדית מתמקדים בהכנסת גברים חרדים לשוק העבודה, וכלי מדיניות להגדלת כושר ההשתכרות של נשים כמעט אינם מופעלים – זאת מאחר ששיעור התעסוקה של הנשים החרדיות גבוה, 72.5 אחוזים בשנת 2016 (גילים 25–64), ועבר את היעד שנקבע בהחלטת הממשלה – 63 אחוזים לשנת 2020. ואולם, שיעור התעסוקה מציג פן אחד בלבד של מציאות הנשים החרדיות בשוק העבודה. בחינה של מאפייני התעסוקה של הנשים החרדיות מעלה תוצאות מדאיגות – תעסוקה בחלקיות משרה, תעסוקה בשכר נמוך והפרות רבות של זכויות העובדות⁴⁷. מצב זה מדגיש את הצורך בכלי מדיניות מותאמי תרבות לקידום הנשים החרדיות בשוק העבודה: קידום בשכר, העלאת היקפי המשרה, קידום מקצועי ועוד. כך תגבר העצמאות הכלכלית של הציבור החרדי ויצומצם העוני בקרב⁴⁸, תוך התייחסות לנורמות בקרב ציבור זה, שבו במקרים רבים עול הפרנסה מוטל על האישה.

⁴⁷ קסיר (קלינר) וצחור-שי, 2016א.

⁴⁸ שיפור בשכר ובהיקפי המשרה של הנשים החרדיות יסייע לצמצום העוני בחברה החרדית. כך, למשל, נמצא שאילו הועסקו הנשים החרדיות בהיקפי משרה כפי שהם בקרב הנשים היהודיות הלא-חרדיות, היה שיעור העוני בחברה החרדית נמוך ביותר מעשרה אחוזים מהשיעור כיום (קסיר (קלינר) וצחור-שי, 2017).

רשימת מקורות

- אחדות לאה, 2007, "[על המוחלט והיחסי בהגדרת קו העוני](#)", סדרת 11 מחלוקות בכלכלה, מחלוקת 8, התכנית לכלכלה וחברה במכון ון ליר בירושלים.
- אלפר חנן ועוז אלמוג, 2008, "[צדקה וגיוס תרומות באוכלוסייה החרדית](#)", אנשים ישראל – מדריך לחברה הישראלית.
- אנדלד מירי, נתנאלה ברק, דניאל גוטליב ואורן הלר, 2016, "[ממדי העוני והפערים החברתיים – דוח שנתי 2015](#)", המוסד לביטוח לאומי, דצמבר.
- ברנדר עדי, אסנת פלד-לוי וניצה (קלינר) קסיר, 2002, "[מדיניות הממשלה ושיעור ההשתתפות בכוח העבודה של האוכלוסייה בגילי העבודה העיקריים – ישראל ומדינות OECD בשנות התשעים](#)", סקר בנק ישראל 74, עמ' 7–61, בנק ישראל, אוגוסט.
- גל ראובן, 2015, "[החרדים בחברה הישראלית – תמונת מצב, 2014](#)", מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, הטכניון, פברואר.
- גוטליב דניאל, 2007א, "[איך קמת, יש תורה](#)", פנים – תרבות חברה וחינוך, גיליון 41, עמ' 90–99, דצמבר.
- גוטליב דניאל, 2007ב, "[העוני וההתנהגות בשוק העבודה בחברה החרדית](#)", סדרת מחקרי מדיניות, מחקר מדיניות 4, התכנית לכלכלה וחברה במכון ון ליר בירושלים.
- גוטליב דניאל וניצה (קלינר) קסיר, 2008, "העוני בישראל: תמונת מצב והשפעות דמוגרפיות", בתוך: "[חלון פתוח לרווחה](#)", יוזמת זכרון יעקב, עמ' 109–129, נובמבר.
- גוטליב דניאל וניצה (קלינר) קסיר, 2004, "[העוני בישראל ואסטרטגיה מוצעת לצמצום: הרחבת תעסוקה ושינויים במערכת הרווחה](#)", בנק ישראל, יולי.
- דהן מומי, 2012, "[האם יש הצדקה לנכות עניים ממדידת העוני?](#)", האוניברסיטה העברית, נובמבר.
- דהן מומי (ראש הצוות), 2006, "[מדוע יש יותר עניים בישראל?](#)", פורום קיסריה ה-14 להתוויית מדיניות כלכלית לאומית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, יוני.
- דהן מומי, 1998, "[האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית. חלק א': התחלקות ההכנסות בירושלים](#)", מכון ירושלים לחקר ישראל.
- הורביץ נרי, 2016, "[החברה החרדית - תמונת מצב](#)", המכון החרדי למחקרי מדיניות, אוגוסט.
- הלינגר מיכאל, 1999, "[מצוות צדקה – בירור הלכתי, ספרותי והיסטורי](#)", חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר אילן, חשוון התש"ס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הסקר החברתי, שנים שונות.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקרי הוצאות של משקי הבית, שנים שונות.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקרי הכנסות של משקי הבית, שנים שונות.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקרי כוח אדם, שנים שונות.
- המוסד לביטוח לאומי, [דוח העוני, שנים שונות](#).
- המוסד לביטוח לאומי, 2013, "[דוח שנתי \(סקירה שנתית\), פרק "ביטוח ילדים"](#).
- זיכרמן חיים, 2014, "שחור כחול לבן – מסע אל תוך החברה החרדית בישראל", ידיעות אחרונות, ספרי חמד.
- לוי חגי, 2009, "[המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה](#)", המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה.
- מילצקי יהודית, 2017, "[מפרנסות על החומה, נשים חרדיות בסביבת עבודה הטרוגנית](#)", המכון החרדי למחקרי מדיניות, פברואר.
- מלאך גלעד, דורון כהן וחיים זיכרמן (עורכים), 2016, "[מכניסה לתעסוקה לתעסוקה מכניסה – תכנית אב לתעסוקת חרדים](#)", מחקר מדיניות 111, המכון הישראלי לדמוקרטיה, מרץ.
- מלחי אסף, בצלאל כהן ודן קאופמן, 2008, "[חרדים לעתידם – עמדות וחסימים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי](#)", מכון ירושלים לחקר ישראל.

מרגליות יורם, 2017, "על גמ"חים: מוסדות קהילה המעניקים הלוואות ללא ריבית", (שם זמני), המכון החרדי למחקרי מדיניות (נייר עבודה).

נתנון רובי, רועי לוי ועמית לוונטל, 2013, "השוואה בינלאומית של קווי עוני וכלים נבחרים להפחתת עוני", מרכז מאקרו לכלכלה מדינית והמוסד לביטוח לאומי.

פלוג קרנית וניצה (קלינר) קסיר, 2001, "על עוני, עבודה ומה שביניהם", רבעון לכלכלה 4, עמ' 516–542, דצמבר.

פרל משה, 2003, "בעיניים פקוחות: מנגנון ההרס העצמי של הכלכלה הישראלית – הסיפור האמיתי", כתר.

פרנקל אלונה, סויפר פבל, ויורם מישר, 2003, "הכנסה פוטנציאלית כמדד להערכת העוני בישראל", המכון למחקר כלכלי בישראל ע"ש מוריס פאלק, האוניברסיטה העברית בירושלים.

צמרת-קרצ'ר הגר, 2008, "אמידת עוני סובייקטיבי בישראל: התבססות על תחושות הנשאלים לקביעת העוני ורמת ההכנסה הסבירה" בתוך: "חלון פתוח לרווחה", יוזמת זכרון יעקב, עמ' 47–71, נובמבר.

צ'ריניובסקי דב וחו שרונה, 2015, "הקשר בין הון חברתי לבריאות בקרב חרדים", דוח מצב המדינה – חברה, כלכלה ומדיניות 2015, עמ' 383–409, מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

קלעג'י תהילה וארנה בראון-לבינסון, 2017, "השתלבות מתבדלת – חרדים אקדמאים במשק הישראלי", מחקר מדיניות 115, המכון הישראלי לדמוקרטיה, מאי.

קסיר (קלינר) ניצה, 2017, "נתונים, הסיפור שמעבר והמכון החרדי למחקרי מדיניות", מצגת מהרצאה בכנס השנתי הראשון של המכון החרדי למחקרי מדיניות, המכון החרדי למחקרי מדיניות, מרץ.

קסיר (קלינר) ניצה, 2017, "שילוב אוכלוסיות מגוונות בתעסוקה", המכון החרדי למחקרי מדיניות, ינואר.

קסיר (קלינר) ניצה, 2016, "תנו למספרים לדבר: תעסוקת חרדים מגמות והשלכות", המכון החרדי למחקרי מדיניות, נובמבר.

קסיר (קלינר) ניצה וחדווה לויץ, 2017, "התנדבות בחברה החרדית" (שם זמני), המכון החרדי למחקרי מדיניות (נייר עבודה).

קסיר (קלינר) ניצה ואסף צחור-שי, 2017, "על חלקיות משרה ועוני בחברה החרדית" (שם זמני), המכון החרדי למחקרי מדיניות (נייר עבודה).

קסיר (קלינר) ניצה ואסף צחור-שי, 2016, "על עובדים מאוגדים, חרדים ומה שביניהם", המכון החרדי למחקרי מדיניות, דצמבר.

קסיר (קלינר) ניצה ואסף צחור-שי, 2016, "מתן תרומות כספיות בחברה החרדית", המכון החרדי למחקרי מדיניות, אוקטובר.

רגב איתן, 2014, "לגמור את החודש – הכנסות, הוצאות וחיסכון של משקי בית בישראל", דוח מצב המדינה – חברה, כלכלה ומדיניות 2014, עמ' 17–78, מרכז טאוב לחקר המדיניות הכלכלית בישראל.

רוזנברג יעקב, 2001, "מודל המועדון והקהילה החרדית", רבעון לכלכלה, גיליון 48, 1 (תשס"א), עמ' 106–120.

תמיר יוסי (ראש הצוות), 2010, "התעסוקה במגזר החרדי", פורום קיסריה ה-18 להתוויית מדיניות כלכלית לאומית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, יוני.

Benjamin Daniel J., Ori Heffetz, Miles S. Kimball and Nichole Szembrot, 2012, "Beyond Happiness and Satisfaction: Toward Well-Being Indices Based on Stated Preference", NBER Working Paper Series, Working Paper No. 18374, *National Bureau of Economic Research*.

Berman Eli, 2000, "Sect, Subsidy, and Sacrifice: An Economist's View of Ultra-Orthodox Jews", *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 115, No. 3, pp. 905–953, August.

- Berman Eli and Ruth Klinov, 1997, "[Human Capital Investment and Nonparticipation: Evidence from a Sample with Infinite Horizons \(Or: Jewish Father Stops Going to Work\)](#)", Discussion Paper No. 97.05, *The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel*.
- Clark Andrew E. and Andrew J. Oswald, 1996, "[Satisfaction and Comparison Income](#)", *Journal of Public Economics*, Vol. 61, No. 3, pp. 359–381.
- Cornes Richard and Todd Sandler, 1986, "The Theory of Externalities, Public Goods and Club Goods", *Cambridge University Press*, New York.
- Flug Karnit and Nitsa (Kaliner) Kasir, 2006, "[The Single Parent Law, Labor Supply and Poverty](#)", *Israel Economic Review*, Vol. 4, No. 1, pp. 59–110, April.
- Flug Karnit and Nitsa (Kaliner) Kasir, 2003, "[Poverty and Employment, and the Gulf Between Them](#)", *Israel Economic Review*, Vol. 1, pp. 55–80.
- Frey Bruno S. and Alois Stutzer, 2002, "[What Can Economists Learn from Happiness Research?](#)" *Journal of Economic literature*, Vol. 40, No. 2, pp. 402–435.
- Kark Jeremy D., Galia Shemi, Yechiel Friedlander, Oz Martin, Orly Manor and Solomon Hillel Blondheim, 1996, "[Does Religious Observance Promote Health? Mortality in Secular vs. Religious Kibbutzim in Israel](#)", *American Journal of Public Health*, 86, No. 3, pp. 341–346.
- Levin Jeffrey S., 1994, "[Religion and Health: Is There an Association, is it Valid, and is it Causal?](#)" *Social Science and Medicine*, Vol. 38, No. 11, pp. 1475–1482.
- Lewis Oscar, 1971, "The Culture of Poverty", *Poor Americans: How the White Poor Live*, *Transaction*, pp. 20–26.
- OECD, 2016, "[Society at a Glance 2016 – OECD Social Indicators](#)", *OECD Publishing*.
- OECD, 2015, "[Measuring and Assessing Well-being in Israel](#)", *OECD Publishing*.
- Ravallion Martin, 2012, "[Poor, or Just Feeling Poor? On Using Subjective Data in Measuring Poverty](#)" The World Bank Policy Research Working Paper, 5968 (February), *The World Bank*.
- Scheffler Richard M. and Brown T. Timothy, 2008, "[Social Capital, Economics, and Health: New Evidence](#)", *Health Economics, Policy and Law*, Vol. 3, No. 4, pp. 321–331.